Kościelecki, Paweł

Topografia wyposażenia grobów męskich na staromazowieckich cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych z XI-XIII wieku

Studia i Materiały Archeologiczne 10, 55-88

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

Paweł Kościelecki

TOPOGRAFIA WYPOSAŻENIA GROBÓW MĘSKICH NA STAROMAZOWIECKICH CMENTARZYSKACH Z GROBAMI W OBUDOWACH KAMIENNYCH Z XI-XIII wieku

Wstęp

Problematyka cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych na Starym Mazowszu w ciągu lat dziewięćdziesiątych ponownie pojawia się w literaturze archeologicznej, choć zainteresowanie większości badaczy zajmujących się wczesnośredniowiecznym Mazowszem koncentruje się na rozpoznawaniu grodzisk i osad (DULINICZ 1998: 103). Od ponad ćwierćwiecza istnieje duża monografia cmentarzysk pióra L. Rauhuta (1971). Jest ona podsumowaniem badań nad cmentarzyskami kilku pokoleń pasjonatów-amatorów i profesjonalistów. Monografia ta obecnie wymaga znacznych uzupełnień, gdyż w trakcie jej pisania były prowadzone prace na cmentarzyskach nad górnym Orzycem. Odkryto i badano nowe stanowiska oraz zweryfikowano negatywnie część stanowisk dotychczas uznawanych za wczesnośredniowieczne cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych (zob. tabela nr 1 poz. 71). Poza tym niektóre ustalenia L. Rauhuta okazały się kontrowersyjne. Do najżywiej dyskutowanych należy problem typologii grobów (MIŚKIEWICZ 1982: 63-64) oraz kwestia chronologii i rozprzestrzeniania się form grobów z obudowami kamiennymi (DULINICZ 1998: 105-106, tam dalsza literatura). Jak z powyższego wynika, badania nad cmentarzyskami są nadal niezbędne.

Pytania badawcze, postawione w mojej pracy brzmią: 1) Jakie przedmioty składano do grobów męskich? 2) W jakim położeniu względem zmarłego się one znajdują? 3) Czy istnieją dające się opisać prawidłowości i odstępstwa w topografii zabytków w obrębie poszczególnych grobów i cmentarzysk? 4) Czy istnieją prawidłowości we współwystępowaniu w grobach określonych kategorii przedmiotów? 5) Czy wyposażenie grobu i jego topografia są uzależnione od wieku zmarłego, orientacji pochówka i konstrukcji grobu? Odpowiedzi na te pytania pomogą w rozstrzygnięciu kwestii: 1) czy i w jakim stopniu na układ poszczególnych przedmiotów w grobie wpływ miały wiek i pozycja zmarłego oraz chęć lub konieczność zaznaczenia tych cech przez wyposażanie go w określone przedmioty ułożone w ustalony sposób; 2) czy i w jakim stopniu na sposób rozmieszczenia przedmiotów w grobie miały wpływ dawne przyzwyczajenia zmarłego, a w jakim - obrządek pogrzebowy, wierzenia, zabiegi magiczne i rytualne.

Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem dr hab. prof. UW E. Kowalczyk, przedstawionej w IA UW w 1999 roku. Autor jest pracownikiem Służby Ochrony Zabytków.

Aby odpowiedzieć na wyżej postawione pytania należy posiadać odpowiednie bazy danych. W pierwszej bazie zgromadziłem dostępne dane na temat cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych oraz obecności na nich grobów męskich. Z listy znanych stanowisk sepulkralnych na Starym Mazowszu zostały wyłączone cmentarzyska rzędowe płaskie, z grobami bez konstrukcji kamiennych, cmentarzyska zweryfikowane negatywnie i nie badane wykopaliskowo, a także te cmentarzyska, z których nie znane są pochówki męskie. Stanowiska, na których występują zarówno groby z obudową kamienną, jak i groby bez obudowy (np. Kozice-Smorzewo, Kościesze czy Łączyno Stare) zostały także uwzględnione w pracy. W przypadku tych stanowisk można przebadać różnice w topografii przedmiotów w obu typach grobów.

Najpoważniejszym problemem na kolejnym etapie selekcji materiału było wydzielenie grobów męskich. Logiczne wydaje się, że kryterium antropologiczne, wyznaczające płeć osobnika, jest o wiele bardziej pewne od kryterium archeologicznego, które określa płeć na podstawie obecności przedmiotów powszechnie uważanych za należące do mężczyzn lub przez nich używane (głównie chodzi tu o broń i narzędzia). Jednak aby dokonać prawidłowej oceny płci i wieku osobnika, należy dysponować dobrze zachowanym szkieletem. Brak czaszki lub słabo zachowana miednica ograniczają możliwości prawidłowej analizy antropologicznej (MALINOWSKI 1985: 46-48). Na cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych, zakładanych głównie na piaskach lub innych po dłożach polodowcowych o dużej przepuszczalności wody i związków organicznych, szkielety zachowały się bardzo słabo, na co wskazują niemal wszystkie opisy z XIX wieku, a także opracowania badań z XX wieku. Sprawę komplikuje fakt, że na najwcześniej badanych cmentarzyskach prawie w ogóle nie wykonywano dokładnych analiz kraniologicznych lub ich rozstrzygnięcia są wątpliwe. Należy pamiętać, że ekspertyzy antropologiczne dostarczają danych na temat wieku biologicznego zmarłych. Informacje te należy odnieść do warunków społecznych i kulturowych wczesnego średniowiecza. Wiemy ze źródeł pisanych, że chłopiec w wieku *infans* II (7-12 lat) - obecnie uznawany za jednostkę prawnie, społecznie i biologicznie niedojrzałą - we wczesnym średniowieczu stawał się mężczyzną, z wszelkimi tego następstwami prawnymi i społecznymi. Dobrym tego przykładem jest podany przez Galla Anonima opis pasowania na rycerzy dwunastoletniego Bolesława III i jego rówieśników (GALL 1864 II, 18).

Druga baza danych skupia informacje o rodzaju i ilości przedmiotów wkładanych do grobów męskich oraz ich rozmieszczeniu względem szkieletu. Z dalszej analizy wyłączono te groby, w przypadku których dysponujemy jedynie danymi sumarycznymi (to znaczy dokładnym spisem przedmiotów znalezionych na stanowisku), bez rozbicia ich na poszczególne groby i bez podania miejsca położenia danego przedmiotu w grobie.

Bardzo istotne w analizie topografii wyposażenia jest ustalenie, co rozumiemy pod pojęciem wyposażenie grobowe. W niniejszej pracy pojęcie to odnosi się do przedmiotów, które zostały do grobu włożone intencjonalnie. Odrzucono przy tym szczegółowy podział inwentarzy grobowych na wyposażenie bezpośrednie, pośrednie czy dary grobowe, gdyż takie kryterium nie jest jasne (cf. MIŚKIEWICZ 1969: 249-250, 255). W pojęciu wyposażenia grobowego nie mieszczą się więc spotykane w męskich grobach przedmioty metalowe znajdowane w klatce piersiowej zmarłych (np. grot włóczni z grobu nr 1 w Dzierżążni-Parcelach, stan. 1 czy dłuto z grobu nr 4 w Żukowie, stan.1). Są śladem gwałtownej śmierci (zabójstwa lub śmierci na polu walki) i z nieznanych nam przyczyn nie zostały wyjęte ze zwłok podczas przygotowań do pogrzebu.

Inaczej przedstawia się sprawa z ułamkami naczyń glinianych. Mogły one dostać się do grobu w różny sposób - po celowym potłuczeniu garnków i wrzuceniu ich fra gmentów do grobu lub też, gdy pojedyncze ułamki ceramiki dostały się tam wraz z ziemią pobraną do zasypania jamy grobowej, pochodzącą z wcześniejszych grobów lub ze starszej osady, na której posadowiono cmentarz. Z ostatnią z wymienionych możliwości mamy do czynienia w Tańsku-Przedborach (ZAWADZKA-ANTOSIK 1973: 437-440). Dotychczas nie analizowano planigrafii skorup pochodzących z jednego naczynia na obszarze całego cmentarzyska, stąd nie wiemy, czy fragmenty jednego naczynia znajdują się w jednym grobie, czy w kilku, a więc nie możemy określić ich związku z obrządkiem pogrzebowym.

Przedmiotem badań będą te cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych, które znajdują się na Starym Mazowszu[1]. Stąd, aby uniknąć częstego powtarzania nazwy cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych, będę stosował pojęcie cmentarzysko staro- (lub północno-) mazowieckie.

Stare Mazowsze to obszar zamknięty pasmem puszcz nadwiślańskich na lewym brzegu Wisły, dalej działem wodnym Osy i Drwęcy, pasmem puszcz na morenie na północ od Wkry, i na północ od górnego Orzyca. Północno-wschodnią i wschodnią granicę terytorium staromazowieckiego stanowi dolina Orzyca i Narwi aż do jej ujścia do Bugu. Analizując mapę L. Rauhuta (1971: 453, mapa I) dojść można do wniosku, że cmentarzyska na Starym Mazowszu układają się w trzy wyraźne grupy. Zakres nazwy „grupa płocka" proponuję ograniczyć do południowego, zwartego, gęstego skupiska cmentarzysk, zamkniętego (w przybliżeniu) Skrwą na zachodzie, Wisłą na południu, Raciążnicą na północy i dolną Wkrą na wschodzie. Na północny wschód od niej znajduje się strefa środkowa cmentarzysk, rozciągnięta południkowo wzdłuż doliny i dorzecza lewego dopływu Wkry - Łydyni. Jest ona mniejsza niż grupa płocka i mniej liczna. Dla tego zespołu zarezerwowałem nazwę „grupa łydyńska". Ostatnia grupa, najmniejsza i najbardziej zwarta, o silnie zarysowanych odrębnościach w stosunku do obydwu pozostałych (MIŚKIEWICZ 1982: 66-67, 84) nazywana będzie, z racji położenia nad górnym biegiem Orzyca, „grupą górnoorzycką". L. Rauhut (1971: 451) „umieścił" cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych „między połową XI w. a połową XII w. na Mazowszu i XII-XIII w. na Podlasiu". Jednak opinie co do tego datowania są podzielone, a część badaczy uważa, że przedziały czasowe występowania wielu kategorii przedmiotów wyposażenia grobowego są zbyt wąskie (DULINICZ 1998: 105-106, tam dalsza literatura, cf. KORDALA 1992, tab. 2). Za słusznością takiego stanowiska przemawia datowanie zabytków na nekropolach w Łączynie Starym i Tańsku-Przedborach oraz w Kozicach-Smorzewie. Funkcjonowanie tego ostatniego cmentarzyska określono na okres od około połowy XII wieku do połowy XIII wieku lub do jego końca (MUZOLF 1997: 71)[2]. Tak późna chronologia dotyczy grobów bez konstrukcji kamiennych, jednak w przypadku cmentarzysk, na których występują groby w obudowach kamiennych i bez

[1] Inną nazwę dla Starego (Północnego) Mazowsza, mianowicie określenie *Mazowsze Płockie* odrzucam jako nieprecyzyjną i w gruncie rzeczy ahistoryczną dla okresu wczesnego średniowiecza (cf. KOWALCZYK 1994: 373).

[2] Ze względu na to, że cmentarzysko w Kozicach-Smorzewie, stan. 1 jest najmłodsze ze wszystkich tu analizowanych cmentarzysk i wyznacza górną granicę chronologiczną pracy, należy bliżej przyjrzeć się kwestii ustaleń, co do datowania grobów. Jak pisze B. Muzolf (1997: 70): *Trzeba niestety stwierdzić, że w naszym przypadku dysponujemy jedynie zabytkami - w przypadku składu inwentarzy grobowych, o dość długiej chronologii, co dalece utrudnia datowanie trwania obiektu.* B. Muzolf oparł datowanie nekropoli na typologii i chronologii kabłączków skroniowych występujących licznie na cmentarzysku (p. 42-47) oraz form grobów z konstrukcją kamienną - w tym przypadku został przyjęty podział typologiczny i datowanie L. Rauhuta (1971: 455-457, 482-484).

nich (Łączyno Stare, stan. 1 i Kozice-Smorzewo, stan. 1) mamy do czynienia z ciągłym użytkowaniem nekropoli przez lokalną społeczność.

Stan badań

Badania na północnomazowieckich cmentarzyskach trwają już ponad 120 lat. Pierwotnie dotyczyły one tylko tych obiektów, które znajdują się w rejonie Płocka, Płońska i Sierpca. Rozpoczęły się w czerwcu 1879 roku. L Dudrewicz prowadził je na stanowisku w Sobanicach (poz. 44) (DUDREWICZ 1882). W latach 1881-1900 badaniem cmentarzysk w rejonie Płocka i Płońska zajął się F. Tarczyński, nauczyciel rysunku w żeńskim gimnazjum w Płocku, on też nazwał je cmentarzyskami z grobami rzędowymi kamiennymi. (TARCZYŃSKI 1900b). Początkowo Tarczyński badał nekropole sam, a w latach dziewięćdziesiątych wraz z dr. med. L. Rutkowskim. Śmierć Tarczyńskiego nie przerwała prac. Do 1912 r. kontynuowali je L. Rutkowski i S. Krukowski. Przed I wojną światową rozpoznano powierzchniowo i wykopaliskowo około 40 cmentarzysk. Z najważniejszych prac należy wymienić te w Blichowie (poz. 2), Chudzynie (poz. 3), Karwowie-Orszymowicach (poz. 17), Korzybiu Wielkim (poz. 20), Koziminach Nowych (poz. 22), Pieścidłach (poz. 29), Rogowie (Duchownym) Parcelach (poz. 35), Turowie (poz. 52), Zbyszynie Wielkim (poz. 59). Badania F. Tarczyńskiego i jego następców miały różnoraki charakter, od badań powierzchniowych i sondażowych, do prac wykopaliskowych obejmujących całe cmentarzyska. Ich wyniki były publikowane na bieżąco w „Echach Płockich i Łomżyńskich" i „Korespondencie Płockim", a także w pierw szych numerach „Światowita" (TARCZYŃSKI [1881-1900], 1881, 1882, 1898, 1899a, 1899b, 1899c, 1899d, 1899e, 1900a, 1900b, 1900c, 1901; RUTKOWSKI 1898, 1899a, 1899b, 1899c, 1901a, 1901b, 1904, 1906b, 1906c, 1911a; KRUKOWSKI 1912)

W okresie międzywojennym największe prace na cmentarzysku z grobami w obudowach kamiennych zostały podjęte poza terenem Starego Mazowsza, mianowicie w Końskich, stan. 1, gm. i pow. loco. Badania były prowadzone wiosną i latem 1925 r. przez L. Sawickiego, a potem przez R. Jakimowicza (JAKIMOWICZ 1929: 278-279). Po wojnie zostały one opracowane w osobnej monografii (GĄSSOWSKI 1952).

Z okresu II wojny światowej odnotować należy niemieckie badania dr. Möhrena z Landesamt für Vorgeschichte w Kaliszu na cmentarzysku w Lutomiersku, stan. 1, gm. loco, pow. Pabianice (JAŻDŻEWSKI 1951: 91). Badania te były wznowione po wojnie. Prowadził je K. Jażdżewski w latach 1949-1955. Podobnie jak w przypadku wykopalisk w Końskich, również i to stanowisko doczekało się własnego, monograficznego opracowania (NADOLSKI, ABRAMOWICZ, POKLEWSKI 1959).

Po II wojnie światowej wznowiono badania także na terenie Starego Mazowsza. Trwają one po dzień dzisiejszy. W 1947 roku przebadano cmentarzysko i osadę w Gozdowie (poz. 14) (MUSIANOWICZ 1950-51). W czerwcu 1955 roku eksplorowano cmen tarzysko w Żukowie (poz. 61 (ŻUROWSKI [1955] 1968). W 1960 roku , a potem w latach 1970-71 i w 1974 roku prowadzono wykopaliska w Łączynie Starym (RAUHUT, DŁUGOPOLSKA 1972; WALUŚ 1975[3]), w 1961 r. w Kitkach (poz. A) (OKULICZOWIE 1963) i w Pokrzywnicy Wielkiej, które kontynuowano w 1969 r. (RAUHUT, DŁUGOPOLSKA 1971). W 1963 i 1964 r. przebadano zachowaną część cmentarzyska w pobliskim Grzebsku (poz. 68) (ZAWADZKA-ANTOSIK 1973), w 1971 r. - w Tańsku-

[3] A. Waluś w tytule pracy błędnie umiejscawia stanowisko w województwie ostrołęckim, podczas gdy w latach 1975-1998 Łączyno Stare administracyjnie należało do woj. ciechanowskiego.

Przedborach (RAUHUT, DŁUGOPOLSKA 1973). Przez pierwszą połowę lat sześćdziesiątych L. Rauhut prowadził weryfikację terenową znanych ówcześnie cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych (RAUHUT 1971: 436-347).

W 1973 r. i w latach 1975-1976 przebadano również cmentarzysko w Małachowie (poz. 27), (PRZYBYSZ 1974; SOBIERAJSKA 1976, 1977; FIREK (b.d.), w 1994 r. w trakcie badań ratowniczych część cmentarzyska w Kozicach - Smorzewie (poz. 21). (MUZOLF 1997; GARŁOWSKA, LORKIEWICZ 1997).

Z najnowszych prac o charakterze syntetycznym, dotyczących cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych, wymienić należy artykuł M. Dulinicza (1990 [1992]) omawiający stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem na Mazo wszu (w tym także i cmentarzysk). Należy wspomnieć także o artykule T. Kiersnowskiej (1992), w którym autorka sugeruje skandynawskie pochodzenie ludności pochowanej na tych cmentarzyskach (tamże, p. 69-71). Najnowszymi głosami w dyskusji nad staromazowieckimi nekropolami są artykuły M. Dulinicza (1998) i T. Kordali (w druku).

Stan dokumentacji z poszczególnych wykopalisk jest bardzo różny. W przypadku najstarszych badań, prowadzonych przez F. Tarczyńskiego i jego następców, dokumentacja nie zachowała się. Jedynym źródłem informacji są notatki F. Tarczyńskiego ([1881-1900]) oraz publikacje z badań. Dotyczy to cmentarzysk w Blichowie, Cieślach, Dzierżążni-Parcelach, Korzybiu Wielkim, Kurowie, Rogowie (Ducho wnym)-Parcelach, Smorzewie, Sobanicach, Święcicach, Turowie, Zbyszynie. Sprawę dodatkowo komplikuje fakt, że materiał archeologiczny z męskich grobów z Blichowa, Chudzyna, Cieśli, Kurowa, Święcic, Smorzewa, przechowywany w Płocku, w Muzeum Diecezjalnym (dalej MDP) i Muzeum Mazowieckim, dawniej Regionalnym (dalej MMP) zaginął, uległ zniszczeniu (głównie w wyniku działań niemieckich formacji SS i SD w czasie II wojny światowej) lub nie można w ogóle ustalić miejsca jego przechowywania. W przypadku kilku stanowisk zachowały się pojedyncze zabytki (w Muzeum Mazowieckim przechowywana jest osełka i naczynie ze Zbyszyna oraz osełka z Dąbka). Zabytki archeologiczne w Muzeum Diecezjalnym, między innymi z Rogowa-Parceli, Turowa, przechowywane są na tablicach wykonanych przez F. Tarczyńskiego i nie doczekały się właściwego opracowania i skatalogowania muzealnego. Być może zabytki uznane przeze mnie za zaginione są w posiadaniu MDP, ale brak jakichkolwiek oznaczeń i sygnatur katalogowych uniemożliwia ich identyfikację. Pomocny przy porządkowaniu materiału z grobów męskich (głównie z Turowa) okazał się spis zabytków archeologicznych, które po śmierci F. Tarczyńskiego zostały oddane do MDP, ([KOWALEWSKI] 1908: 10, 13). Część zabytków z najstarszych badań sprzed I wojny światowej (materiały z Dzierżążni-Parceli, Korzybia Wielkiego, Koziminów Nowych, Pieścideł) jest w posiadaniu Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej: PMA).

Reszta omawianych stanowisk, eksplorowanych po II wojnie światowej, ma kompletną dokumentację i niemal w całości zachowany materiał. Większość z nich badana była przez archeologów związanych z PMA, dlatego w tej placówce znajdują się prawie wszystkie materiały. Dotyczy to cmentarzysk w Gozdowie, Żukowie, Grzebsku, Kościeszach, Łączynie Starym, Pokrzywnicy Wielkiej, Tańsku-Przedborach. Za wyjątkiem cmentarzyska w Żukowie, pozostałe stanowiska doczekały się pełnych opracowań, co znacznie ułatwia pracę nad zabytkami i dokumentacją. Materiały z badanego w latach siedemdziesiątych stanowiska w Małachowie znajdują się w MMP, a z cmenta-

rzyska w Kozicach-Smorzewie - w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi.

Przedstawiony powyżej stan badań oraz stan zachowania zabytków i dokumentacji pozwala stwierdzić, że ilość i jakość informacji na temat topografii wyposażenia grobów męskich jest bardzo zróżnicowana w zależności od cmentarzysk. Możliwość przeanalizowania inwentarzy grobów męskich na badanych cmentarzyskach, głównie na terenie Wysoczyzny Płockiej i Płońskiej (grupy płocka i łydyńska) jest bardzo ograniczona. Niedostatek ekspertyz kraniologicznych był bardzo dotkliwy na początku pracy, kiedy dokonywałem selekcji materiału. Badania antropologiczne wykonane przez dr. med. L. Rutkowskiego i jego określenia płci zmarłych z cmentarzysk w Korzybiu Wielkim, Koziminach Nowych, Romatowie, Sobanicach, Święcicach, Turowie, Zbyszynie (RUTKOWSKI 1906a, 1911b) z punktu widzenia dzisiejszej metodyki mogą okazać się niewiarygodne, jednak są to jedyne wyniki badań, jakimi dysponujemy i z konieczności musimy je wykorzystać. Brak wiarygodnych określeń wieku zmarłych na cmentarzyskach strefy płockiej przekreśla możliwość korelacji topografii wyposażenia pochowków z wiekiem zmarłych. Zdecydowanie lepsza jest sytuacja pod względem dokumentacji archeologicznej i antropologicznej stanowisk górnoorzyckich.

Stan zachowania cmentarzysk również nie przedstawia się dobrze. Prawie wszystkie stanowiska włączone do katalogu L. Rauhuta z grupy płockiej i łydyńskiej (zlokalizowane w trakcie weryfikacji i badań powierzchniowych, ale nie przebadane wykopaliskowo) były już w latach sześćdziesiątych naszego wieku zniszczone w 75-100%. Cmentarzyska te zwykle lokowano w eksponowanych miejscach, na piaszczystych i żwirowych wyniesieniach. Te z kolei były i są eksploatowane (przez wybieranie piasku i żwiru) przez ludność miejscową (RAUHUT 1971: 488-578; MIŚKIEWICZ 1982: 64-65). Rozbiórce ulegały bruki i obstawy kamienne grobów. Łatwo dostępny kamień służył jako materiał budowlany. Proces dewastacji stanowisk znad górnego Orzyca nie postępował tak szybko, jak w przypadku cmentarzysk strefy płockiej. Przez to liczba zachowanych grobów na poszczególnych cmentarzyskach strefy górnoorzyckiej jest zdecydowanie większa.

Na obszarze, którego dotyczy praca, znane są 72 cmentarzyska z grobami w obudowie kamiennej. Dane o nich zebrano w **tabeli 1**. Po dokonaniu selekcji do analizy pozostawiono 22 cmentarzyska (około 32% ogółu cmentarzysk), z czego z grupy płockiej 17 cmentarzysk z 61 (około 25,5%):

- Blichowo, stan.1 „Żale - groby nr: 3, 4, 5, 6;
- Chudzyno, stan. 1 - grób nr 1;
- Dzierżążnia-Parcele, stan. 1 - grób nr 1[4];
- Gozdowo, stan. 1 - groby nr: 4, 19, 22, 23[5] ;
- Korzybie Wielkie, stan. 2 - groby nr: 2, 3, 4, 6, 8, 9, 12, 13, 14, 15[6];
- Kozice-Smorzewo, stan. 1 - groby nr: 19[7], 26;

[4] W grobie nr 1 odnaleziono grot włóczni i podano jego precyzyjną lokalizację W grobie nr 2 (męski ?) odnaleziono włócznię i dwa noże, nie podano ich ułożenia względem szkieletu, stąd pochówek wyłączono z analizy topografii.

[5] W trakcie badań nie wykonano analiz antropologicznych. Płeć określono na podstawie wyposażenia i orientacji. Grób nr 29, uznany przez M. Musianowicz za męski, pozbawiony był w ogóle szczątków kostnych (MUSIANOWICZ 1950-51: 274-275).

[6] Istnieją wątpliwości co do płci osobników z grobów nr 6, 14, 15.

[7] Płeć osobnika z grobu nr 19 ustalono na podstawie kryterium archeologicznego. Pozostałe, niewątpliwie męskie pochówki (groby nr 3, 13, 58), są niewyposażone. W podwójnym grobie nr 7, w którym pochowano kobietę i mężczyznę, znaleziono między zmarłymi nóż. Należał on jednak do wyposażenia kobiety, ponieważ zalegał na wysokości jej szkieletu (pochówek męski był wyżej niż szkielet kobiety).

- Koziminy Nowe, stan. 1 - groby nr: 2, 5, 6 z badań 1906 roku i 1 z 1911 roku[8];
- Kurowo (Romatowo), stan. 2 - grób nr 1a;
- Małachowo, stan. 1 - groby nr: 6, 7,10,14[9];
- Pieścidła, stan. 1 - grób nr 2[10];
- Rogowo, stan. 1 - groby nr: 2, 12, 13, 14[11];
- Smorzewo, st. 1 „Krasino" - groby nr: 1, 3;
- Sobanice, stan. 2 „Żale" - groby nr: 1, 3, 4, 5;
- Święcice, stan. 1 - groby nr: 1, 5;
- Turowo, stan. 1 „Dmosino" albo „Gmosino" - groby nr: 3, 4, 6, 7, 8, 11, 14[12]
- Zbyszyno Wielkie, stan. 1 - groby nr: 1, 2;
- Żukowo, stan. 1 - groby nr: 3, 4, 5, 13, 14, 16, 21a, 30, 33, 36, 39, 43;

W grupie łydyńskiej - tylko 1 cmentarzysko:
- Kościesze, stan. 1 „Pajdówka" - groby nr: 3, 4, 5, 6, 11, 12.

W grupie górnoorzyckiej - 4 cmentarzyska (80% wszystkich cmentarzysk z tego obszaru):
- Grzebsk, stan. 8 - groby nr: 3, 4, 9, 10, 14, 15, 16[13];
- Łączyno Stare, stan. 1 „Żal" - groby nr: 4b, 5c, 6a, 6b, 7, 10, 12b, 13a, 13b, 14, 16, 18, 20, 21, 24, 25, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 53, 55, 56, 57, 61, 63;
- Pokrzywnica Wielka, stan. 1 „Żal" - groby nr: 3, 4, 5, 6, 7, 10, 12, 14, 15, 16, 19, 26, 28, 31;
- Tańsk-Przedbory, stan. 3 „Żal" - groby nr: 5, 7, 10, 13, 14, 15, 17, 18, 21, 25, 30, 31, 32, 37[14].

W zestawieniu tym znalazły się: na cmentarzyskach grupy płockiej: 82 groby męskie, z czego 65 wyposażonych, na cmentarzysku w grupie łydyńskiej: 6 grobów męskich wyposażonych, na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej: 81 grobów męskich, z czego 73 wyposażone. Razem: 169 grobów męskich (z czego 144 wyposażone). Groby z analizowanych w pracy cmentarzysk, w których znaleziono same szkielety, stanowią zatem okolo 15% całego zbioru grobów męskich.

Badanie ułożenia zabytków względem szkieletu i we wkopie grobowym można przeprowadzić na dwa sposoby. Pierwszy z nich polega na analizie topografii wyposażenia w każdym z grobów i szukaniu różnic i podobieństw między układem przedmiotów w innych grobach. W tym przypadku punktem wyjścia dla analizy jest zwarty, zamknięty zespół przedmiotów leżących w grobie. W praktyce oznacza to, że dane na temat wyposażenia i jego topografii w każdym grobie należałoby zestawić z informacjami o pozostałych pochówkach, wpierw w obrębie cmentarzyska, a potem w grupie teryto-

---

[8] Płeć osobników z grobów nr 5/1906 i 1/1911 nie jest pewna (ustalenia płci na podstawie kryterium archeologicznego). Opis szkieletów odkrytych w 1911 r. nie pozwala na rozstrzygnięcie, czy chodzi tu o szkielety męskie czy kobiece (KRUKOWSKI 1912: 4-7).

[9] Istnieją wątpliwości co do płci osobnika z grobu nr 8. Analiza antropologiczna wskazuje na mężczyznę, obecność kabłączków sugeruje kobietę.

[10] Na cmentarzysku odkryto dwa groby męskie. W grobie nr 3 odkryto pierścionek i nóż, ale miejsce tego ostatniego nie zostało podane nawet w przybliżeniu. Istnieją także wątpliwości, co do płci pochowanego w tym grobie osobnika. Z tych powodów grób ten został wyłączony z dalszej analizy.

[11] W przypadku grobu nr 3 nie ma pewności, że jest on grobem męskim.

[12] Grób nr 14 nie został uwzględniony przez L. Rauhuta w tabeli (1971: 503). Odkryty w trakcie badań w sierpniu 1899 r., ma swój pełny opis (RUTKOWSKI 1901a: 55).

[13] W przypadku pochówka nr 16 istnieje wątpliwość co do płci zmarłego.

[14] Stan szkieletów nie pozwolił na nie budzącą wątpliwości identyfikację płci w grobach nr 23, 25.

rialnej. Drugi sposób badań polega na podziale samego wyposażenia na kategorie przedmiotów i szukaniu prawidłowości w ich występowaniu i topografii w grobach i na cmentarzyskach. W tym przypadku punktem wyjścia do dalszych rozważań jest sposób umieszczania w grobach pojedynczej kategorii zabytków na poszczególnych cmentarzyskach, a potem w grupach terytorialnych. Moim zdaniem druga metoda będzie lepsza z kilku powodów. Po pierwsze zabytki archeologiczne, które wchodziły w skład wyposażenia, można łatwiej i szybciej uporządkować i policzyć, niż w przypadku stosowania pierwszej metody. Po drugie, przy stosowaniu drugiej metody lepiej ujawnią się ewentualne prawidłowości w układzie przedmiotów w grobach. Przy stosowaniu pierwszej metody istnieje niebezpieczeństwo, że znaczna część poszukiwanych informacji zginie w nadmiarze szczegółów. Ilość zestawianych danych będzie po prostu zbyt duża, a szukanie korelacji taką metodą - pracochłonne. W przypadku zastosowania drugiej metody obciążenie liczbą danych jest mniejsze. Jeśli założymy, że istnieje określona zależność między topografią poszczególnych przedmiotów, łatwiej będzie ją znaleźć stosując drugą metodę. Wystarczy zestawienie ułożenia poszczególnych kategorii zabytków ze sobą, by się przekonać, czy rzeczywiście występują jakieś nieprzypadkowe powiązania topografii dwóch lub więcej przedmiotów na cmentarzyskach lub w grupach terytorialnych. Z powyższych powodów wybrałem metodę drugą.

Badaniom poddano wszystkie rodzaje zabytków znajdowanych w grobach męskich: noże, krzesiwa, osełki, groty strzał, włóczni i oszczepów, topory i czekany, miecze, ostrogi, wiadra, naczynia gliniane, naczynia metalowe, dłuta, klucze, a także zabytki występujące pojedynczo: buty, kostur z plakietką, imitacja monety, naczynie drewniane, nożyce, pierścionek, szydło i cztery przedmioty żelazne, tzw. „skobelki". Badaniu zostały poddane współzmienności zachodzące między orientacją pochówku, wiekiem zmarłego i konstrukcją grobu a występowaniem i topografią każdej kategorii zabytków. Ze względu na zbyt małe liczebności kategorii statystycznych testy zostały przeprowadzone dla danych ze wszystkich cmentarzysk omawianych w pracy - bez rozbicia na grupy terytorialne. Dla określenia siły i kierunku związku topografii poszczególnych kategorii przedmiotów z cechami opisującymi groby użyłem testu χ^2 Pearsona wraz ze współczynnikiem siły związku Góralskiego (współczynnik r_p) Położenie poszczególnych kategorii przedmiotów w męskich grobach na cmentarzyskach staromazowieckich porównałem z analogicznymi danymi z Lutomierska i Końskich. Oba stanowiska zostały wybrane ze względu na to, że materiał pochodzący z nich jest najlepiej opracowany.

W porównaniu tym skoncentrowałem się na ogólnym omówieniu położenia konkretnych kategorii zabytków w męskich grobach.

Topografia noży

Na 14 cmentarzyskach grupy płockiej, w 40 grobach męskich odnaleziono 42 noże (w ok. 50% grobów). W Kościeszach, na jedynym cmentarzysku reprezentującym grupę łydyńską odkryto 6 noży. Zostały one znalezione we wszystkich grobach męskich na tej nekropoli. Na 4 stanowiskach grupy górnoorzyckiej, w 60 grobach (ok. 75%), odnaleziono 62 noże. Po analizie ich ułożenia można wyciągnąć następujące wnioski:

- Noże są najczęściej występującym przedmiotem, przy czym zdecydowanie częściej występują w grobach na cmentarzyskach górnoorzyckich (prawie w 75% grobów) niż na cmentarzyskach grupy płockiej (w ok. 50% grobów).

- Dominował zwyczaj kładzenia noży przy pasie biodrowym zmarłego, przy czym przeważa zdecydowanie ułożenie ich po lewej stronie ciała - ponad 40% wszystkich noży w grobach z grupy płockiej i ponad 50% z grupy górnoorzyckiej.
- Noże położone przy boku zmarłego leżą zgodnie z praktycznym sposobem ich noszenia, ostrzem w stronę stóp. Nie dotyczy to grobów męskich na cmentarzysku w Kościeszach (grupa łydyńska), gdzie 4 noże (66,6%) położone są ostrzem w stronę głowy.
- Topografia noży, które nie zostały położone przy w pasie biodrowym zmarłego jest zdecydowanie bardziej zróżnicowana na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej niż płockiej. Leżą one za i przy głowie, między nogami, przy kolanie, na klatce piersiowej, często w obrębie obstawy, lecz nie bezpośrednio przy zmarłym.
- Dobrze zachowane resztki organiczne przy nożach na cmentarzyskach górnoorzy ckich wskazują na to, że były one kładzione z trzonkiem i w pochewkach - najczęściej skórzanych. Stwierdzone uszkodzenia przedmiotów, nie związane z procesem korozji metalu, widoczne są na elementach pracujących noży.
- Noże jako jedyne wyposażenie grobów męskich pojawiają się częściej na terenie cmentarzysk grupy płockiej i łydyńskiej, mniej pochówków o takim wyposażeniu odnotowano w grupie górnoorzyckiej.
- Na cmentarzyskach nad górnym Orzycem stwierdzono, że w grobach męskich skromnie i słabo wyposażonych istnieje zasada kładzenia przy zmarłym nieuszkodzonego noża. Ze względu na brak danych o stanie zachowania noży, podobnych obserwacji nie udało się przeprowadzić w pozostałych grupach cmentarzysk.
- Nie stwierdzono istnienia jakichś ogólnych zasad, wedle których określone miejsce położenia noża wiązałoby się z orientacją pochówku, z wiekiem zmarłego i konstrukcją grobu. Bardzo słabe związki stwierdzono między topografią noży a ich stanem zachowania w momencie złożenia do grobu. Udało się natomiast uchwycić lokalne powiązania między faktem złożenia noży do grobu lub określoną topografią noży przy zmarłych a orientacją pochówków. Dotyczą one pojedynczych nekropoli lub wydzielonych sektorów i nie pozwalają na sformułowanie jednego modelu. Topografia noży z cmentarzysk w Lutomiersku i Końskich jest w swej zasadzie zbieżna z topografią noży w męskich grobach na cmentarzyskach staromazowie ckich. Noże nie położone przy biodrach zmarłego znajdowano w górnej partii szkieletów (przy głowie, na klatce piersiowej i przy rękach). W przypadku tych cmentarzysk nie występuje zwyczaj kładzenia noży w dolnych partiach ciała zmarłego (przy nogach), charakterystyczny szczególnie dla grobów znad górnego Orzyca.

Topografia krzesiw

Na terenie cmentarzysk grupy płockiej odnaleziono zaledwie 5 egzemplarzy krzesiw (w 6,5% grobów męskich), natomiast na cmentarzyskach górnoorzyckich stwierdzono obecność 24 krzesiw (w 29% grobów). Po przeprowadzeniu analizy ilości krzesiw w grobach i ich położenia w nich poczynione obserwacje dają się sformułować w następujący sposób:

- Krzesiwa zdecydowanie rzadziej występują w grobach męskich na nekropolach grupy płockiej niż górnoorzyckiej. Pod tym względem te pierwsze nekropole podobne są do cmentarzysk w Lutomiersku i Końskich.

- W przypadkach cmentarzysk obu grup zdecydowanie przeważa kładzenie krzesiw przy boku szkieletu, szczególnie lewym. Zaobserwowano daleko idącą zgodność topografii noży i krzesiw. Podobnie jest na nekropolach poza Mazowszem.
- Topografia krzesiw, które nie zostały położone w pasie biodrowym zmarłego jest zdecydowanie bardziej zróżnicowana na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej niż płockiej. Wynika to jednak z większej ilości krzesiw w grobach męskich na cmentarzyskach nad górnym Orzycem, a co za tym idzie - wiąże się z większą przypadkowością ułożeń tego typu zabytków w grobach.
- Analizując współzależność miejsc ułożenia względem szkieletu i innych przedmiotów, krzesiwa można podzielić na te, które były ułożone przy pasie (por. niżej) lub ułożone przy innych partiach ciała (za stopami, przy obstawie kamiennej). Odnotowałem też przykłady wskazujące na wrzucenie przedmiotu do grobu lub niestaranne jego położenie (przy głowie, pod łokciem, na kolanie itp.).
- Część krzesiw zachowała się z resztkami tkanin, co pozwala sądzić, że były przechowywane w woreczkach z materiału, ewentualnie skóry. Przeważająca część krzesiw jest całych. Tylko na cmentarzysku w Łączynie Starym istniał zwyczaj deponowania krzesiwa wraz z krzemieniem, drugą częścią zestawu do krzesania ognia. Obecność krzemienia sugeruje istnienie woreczka. Samo krzesiwo, ze względu na swój kształt, mogło być przywiązane do paska, ale ze skałką tego uczynić nie można. Do jej noszenia potrzebny był woreczek.
- Na cmentarzyskach staromazowieckich krzesiwa rzadko stanowią jedyne wyposażenie zmarłego, ich udział w grobach skromnie wyposażonych (w 2-3 przedmioty) jest relatywnie mały.
- Na cmentarzyskach staromazowieckich nie stwierdzono istnienia zależności między topografią krzesiw a orientacją pochówków, typem grobu czy faktem złożenia do grobu zniszczonego lub uszkodzonego przedmiotu. Stwierdzono natomiast, że w grobach osobników dojrzałych panuje zdecydowanie większy rygor w kładzeniu krzesiw w konkretnym miejscu.
- We wszystkich tych grobach krzesiwo znajduje się przy pasie biodrowym zmarłego. Pozostałe sposoby ułożenia przedmiotu względem szkieletu (przy nogach, przy głowie) charakterystyczne są dla osobników młodszych - chłopców i młodzieńców.
- Rozkład grobów męskich z krzesiwami i o określonym ich ułożeniu, ma na cmentarzyskach charakter losowy i nie podlega żadnym ustalonym regułom.

Topografia osełek

Na 8 cmentarzyskach grupy płockiej odnaleziono 9 osełek (w 12% grobów), a na 4 cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej 12 egzemplarzy (w 14,5% grobów). Po przeprowadzeniu analizy ułożenia osełek w grobach męskich można sformułować następujące wnioski:

- Osełki są narzędziami zdecydowanie mniej powszechnie występującymi na cmentarzyskach staromazowieckich, niż noże i krzesiwa. Liczba grobów męskich wyposażonych w osełki jest zbliżona w przypadku cmentarzysk grupy płockiej i górnoorzyckiej.
- Osełki były znajdowane najczęściej przy pasie biodrowym szkieletów (po ich lewej stronie). Ich położenie jest zbieżne z topografią noży i krzesiw (potwierdzają to również analogie z Lutomierska i Końskich).

- Deponowane w grobach osełki mają różne formy. W trakcie odsłaniania grobów znajdowano zarówno osełki bez dziurki, jak i z dziurką. W osełkach z dziurką znajdowano także łańcuszki.
- Określone położenie osełek ma związek z ich formami. Przy boku szkieletu były znajdowane osełki bez dziurki (do noszenia w woreczku), jak i z dziurką i zachowanym łańcuszkiem, podczas gdy poza pasem biodrowym szkieletu (to jest między nogami, przy kostce, za stopami, w wiadrze w nogach zmarłego) kładziono jedynie osełki bez dziurki. Istnienie przy osełkach łańcuszka i położenie ich przy kościach miednicy wyraźnie wskazuje na fakt, że łańcuszki (lub sznurki przewlekane przez oczko) służyły do przywieszania osełek do paska.
- W grobach deponowano przedmioty w różnym stanie zużycia. Znaczny odsetek osełek to narzędzia zniszczone, połamane lub mające tendencję do erozji materiału (łuszczenia się kamienia), ze śladami wytarcia (od sznurka lub łańcuszka) w górnej części przedmiotu.
- Na cmentarzyskach grupy płockiej osełki występują w grobach słabo i skromnie wyposażonych, podczas gdy w grupie górnoorzyckiej mamy sytuację odwrotną. Osełki (w dużej mierze wykonane z różowego łupku wołyńskiego, stanowiące import) deponowane są przy zmarłych wraz ze zróżnicowanym i bogatym inwentarzem. Na cmentarzysku w Końskich osełka w grobie leżała wraz z mieczem, toporem, ostrogami i wiadrem oraz (prawdopodobnie) włócznią. Stąd grób z osełką z Końskich podobny jest do grobów męskich znad górnego Orzyca. Odmiennie jest z grobem z Lutomierska. W grobie nr 67 z tego cmentarzyska osełkę przy zmarłym znaleziono jedynie z krzesiwem. Tak skromne wyposażenie tego grobu jest podobne do słabo wyposażonych grobów z osełkami grupy płockiej.
- Próba powiązania topografii osełek w grobach z orientacją zwłok, przy których zostały one znalezione, wiekiem zmarłego i konstrukcją grobów nie przyniosła pozytywnych rezultatów. Siła współzmienności była znikoma lub słaba.

Topografia grotów strzał

Na terenie grupy płockiej groty strzał (7 egzemplarzy grotów) odnaleziono tylko w jednym grobie (nr 4/81 w Turowie), a na 3 cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej w 12 grobach (18%) stwierdzono obecność 17 grotów, z czego w grobie nr 13 w Tańsku-Przedborach 5 sztuk, a w grobie nr 38 w Łączynie Starym - 2 groty. Wyniki dają się ująć następująco:

- Na cmentarzyskach grupy płockiej groty strzał występują w grobach o wiele rzadziej niż na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej.
- Groty strzał kładzione były przy różnych częściach szkieletu, przy czym punkty ułożenia grotów można podzielić na te, związane z górną częścią ciała (głowa, klatka piersiowa) oraz z dolną (pas biodrowy, nogi). Poza grotami strzał leżącymi bezpośrednio przy zmarłym odnotowano także złożenie pęku strzał w wiadrze stojącym w wiadrze za stopami zmarłego (w grobie nr 4/81 w Turowie).
- Położenie strzał przy szkielecie (przy głowie, ramionach, przy boku i nogach) grotami do góry wskazuje, że nie były one pierwotnie schowane w kołczany (brak jest także ich śladów). Z tego wniosek, że strzały zostały dołożone do zwłok, w trakcie układania zmarłego w grobie.

- Strzały od łuku deponowane były prawdopodobnie w całości. Kilka grotów było owiniętych w skrawek materiału lub nim okrytych.
- Groty strzał w męskich grobach na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej w ogromnej większości stanowią jedyne wyposażenie zmarłego lub towarzyszy im tylko jeden przedmiot. Warto zaznaczyć, że w Łączynie Starym wszystkie groby mężczyzn wyposażonych w strzały koncentrują się (poza jednym wyjątkiem) w północnozachodniej części nekropoli.
- Próba powiązania topografii strzał z orientacją zwłok i konstrukcją grobu, w których zostały one znalezione, przyniosła wynik negatywny. Zestawienie położenia strzał przy szkieletach z wiekiem zmarłych daje podstawy do przypuszczenia, że położenie grotu w górnej części ciała jest charakterystyczne dla najmłodszych i najstarszych zmarłych członków społeczności na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej. Jest to jednak tylko hipoteza, wymagająca szczegółowej weryfikacji.

Topografia grotów włóczni (oszczepów)

Na dopuszczonych do analizy cmentarzyskach grupy płockiej odnaleziono 12 grotów włóczni (w 18,5% grobów), z czego 1 grot nie stanowił wyposażenia zmarłego (w grobie nr 1 w Dzierżążni-Parcelach grot włóczni nie był ułożony na klatce piersiowej, lecz najwyraźniej w nią wbity). Na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej odnaleziono 13 egzemplarzy grotów (w 18% grobów męskich). Analiza ilości tych zabytków i ich położenia w grobach męskich na staromazowieckich cmentarzyskach dała następujące wyniki:

- Groby męskie z grotami włóczni i oszczepów stanowią na cmentarzyskach grupy płockiej i górnoorzyckiej podobny odsetek wszystkich wyposażonych grobów męskich.
- Sposoby położenia włóczni są stosunkowo słabo zróżnicowane. Groty odnajdywano przy głowie lub stopach zmarłych, w kilku przypadkach na klatce piersiowej. Włócznie i oszczepy leżały więc wzdłuż ciała (ostrzem w stronę głowy lub stóp) lub na zmarłym. Nad górnym Orzycem, w przeciwieństwie do cmentarzysk grupy płockiej, dominowało kładzenie włóczni i oszczepów grotami w stronę nóg zmarłego. Włócznie i oszczepy, poza dwoma wyjątkami, leżą po prawej stronie ciała. Na cmentarzyskach w Sobanicach (grupa płocka) i w Pokrzywnicy Wielkiej (grupa górnoorzycka) włócznie kładziono zawsze w ten sam sposób - w Sobanicach po prawej stronie szkieletu, ostrzem w stronę głowy, a na cmentarzu pokrzywnickim - przy prawej nodze, ostrzem w stronę stóp. W Turowie (grupa płocka) włócznie (o złamanym drzewcu) były położone na klatkach piersiowych mężczyzn pochowanych w środkowym rzędzie grobów, a we wschodnim sektorze cmentarzyska całe włócznie układano przy boku, ostrzem w stronę stóp. Zwraca uwagę stosunkowo słabe zróżnicowanie topografii wyposażenia na cmentarzyskach w Lutomiersku (brak broni położonej grotem w stronę stóp zmarłego) i w Końskich.
- W tulejach wielu grotów zachowały się resztki drzewca, na którym grot był osadzony. W kilku przypadkach stwierdzono, że na grocie zachowały się skrawki materiału.
- Znając przybliżoną długość drzewca włóczni i oszczepów (około 2-3 m) oraz ułożenie grotów względem szkieletów i granic jam grobowych, udało się ustalić, które z

włóczni i oszczepów trzeba było złamać, aby grot mógł się znaleźć w takiej pozycji, w jakiej został odnaleziony w grobie.

- Zweryfikowano ustalenia L. Rauhuta i L. Długopolskiej (1971: 337) oraz B. Zawadzkiej-Antosik (1973: 484) w sprawie rozróżnienia grotów włóczni i grotów oszczepów. Położenie grotu w grobie nie może stanowić wyznacznika jego funkcji (czy pochodził on z włóczni, czy też z oszczepu), szczególnie, że nie istnieje żadne wyraźne kryterium rozdzielające te dwa rodzaje broni, co ustalił A. Nadolski (1994: 51-52).
- W przeciwieństwie do cmentarzysk grupy płockiej (w których włócznie i oszczepy deponowano w większości w słabo wyposażonych grobach, obok przedmiotów codziennego użytku, a także z naczyniami ceramicznymi), na nekropolach górnoorzyckich włócznie leżały w grobach bardzo bogatych, o zróżnicowanym inwentarzu.
- Poszukiwanie ogólnych zasad, w myśl których określone ułożenie włóczni powiązane jest z kierunkiem ułożenia ciała zmarłego wyposażonego w tę broń, a także z wiekiem zmarłego czy konstrukcją grobów, w których je deponowano, nie przyniosło pozytywnych rezultatów. Udało się jednak stwierdzić, że istnieją pewne lokalne warianty w sposobach układania włóczni i oszczepów (np. wariant „sobanicki", „turowski" czy „pokrzywnicki").
- Rozkład grobów z włóczniami i oszczepami na poszczególnych cmentarzyskach nie da się przedstawić w postaci jednolitego modelu. Tym niemniej można stwierdzić, że na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej (w Łączynie Starym i Pokrzywnicy Wielkiej) istnieją wyraźnie wyodrębniające się grupy grobów, w których koncentracja włóczni i oszczepów jest większa niż w innych grupach.

Topografia toporów i czekanów

Topory i czekany (czyli topory z tylcem zaopatrzonym w młotek) występują tylko na cmentarzyskach grupy płockiej. Na 5 stanowiskach znaleziono 9 egzemplarzy broni obuchowej (w 7,5% grobów). Przebadanie obecności toporów i czekanów w męskich grobach na cmentarzyskach prowadzi do następujących ustaleń:

- Topory i czekany stanowią kategorię broni znajdowanej stosunkowo nielicznie w męskich grobach.
- Były kładzione przy nogach zmarłych i przy boku szkieletu (ten ostatni sposób kładzenia broni obuchowej charakterystyczny jest dla zmarłych z Korzybia Wielkiego).
- Topory i czekany były kładzione w grobie w całości, to znaczy także z toporzyskiem. Poświadcza to przykład czekana z grobu nr 6 w Koziminach Nowych (grupa płocka). Wzdłuż ciała zachowała się spróchniała smuga, ślad po toporzysku. Na niektórych toporach i czekanach w żeleźcu widoczne są otwory, służące do ich zawieszenia.
- Wśród przedmiotów, występujących w zespołach grobowych wraz z toporami i czekanami, dominują elementy oporządzenia jeździeckiego (wiadra, ostrogi). W znacznej części grobów (33%) topory występują jako jedyne wyposażenie.
- Brak jest wyraźnych powiązań między ułożeniem toporów a kierunkiem ułożenia zmarłego w grobie oraz konstrukcją grobu. Na temat wieku zmarłych wyposażanych w topory brak jest jakichkolwiek danych, ale są to zapewne dojrzali mężczyźni.

- Dla grobów z toporami nie rezerwowano specjalnych sektorów na cmentarzyskach. Można stwierdzić (na podstawie zrekonstruowanych planów nekropoli), tylko pewne koncentracje pochówków z toporami. Nie istnieje jednak żadna, dająca się wyróżnić, uniwersalna zasada tworzenia się takich koncentracji.

Topografia mieczy

Na analizowanych stanowiskach grupy płockiej odnaleziono jedynie 2 miecze (w 2,5% grobów), zaś z tereniu nad górnym Orzycem znane jest 6 kolejnych egzemplarzy (z 8% grobów). Po przeprowadzeniu analizy sformułowałem następujące wnioski:

- Miecze występują bardzo rzadko. Cmentarzysko w Pokrzywnicy Wielkiej stanowi tu prawdziwy fenomen, na nim bowiem znaleziono aż 5 egzemplarzy (na znanych mi 14 mieczy z obszarów Starego Mazowsza oraz Lutomierska i Końskich), co stanowi 35,5% całego zbioru.
- Miecze kładziono z zasady po bokach zmarłych, jednak część z nich kładziona była na odcinku od ramion do uda, inne zaś - od pasa do goleni. Miecze składano wyłącznie sztychem w stronę stóp. Niektóre z nich nie były kładzione bezpośrednio przy zmarłym, ale nieco nad nim, na warstwie kamieni, które przykrywały ciało. Położenie mieczy odzwierciedla ich pierwotny sposób noszenia na ciele. Zdaniem A. N. Kirpicznikowa (KIRPIČNIKOV 1966a: 25) miecz mógł być noszony na pasie, na plecach, ale także pod pachą.
- Brak jest wystarczających danych, by ostatecznie rozstrzygnąć, które z mieczy były intencjonalne łamane przed włożeniem do grobu. Nie rozstrzyga tej kwestii obecność śladów pochwy. Istnieje bowiem możliwość łamania miecza wraz z pochwą. Większość mieczy znajdowała się w skórzanych pochwach, na co wskazuje obecność licznych elementów organicznych, które przywarły do metalu.
- Miecze występują zarówno w grobach bardzo bogatych i o zróżnicowanym wyposażeniu (np. grób z Chudzyna, Grzebska, część grobów z Pokrzywnicy Wielkiej), jak również w bardzo słabo wyposażonych, w których miecze stanowią jedyny przedmiot w grobie (pochówki w Pokrzywnicy Wielkiej i Lutomiersku).
- Nie stwierdzono zależności między położeniem miecza a wiekiem zmarłego (z braku danych) czy konstrukcją grobu. Można dostrzec zbieżność między położeniem miecza po prawej stronie zmarłego a zachodnią orientacją pochówku. Jednak zbieżność ta, w świetle znalezisk z Lutomierska i Końskich, nie może zostać uznana za zasadę panującą na omawianych cmentarzyskach.
- Analiza planu cmentarzyska w Pokrzywnicy Wielkiej wykazała, że - podobnie jak groby z włóczniami - groby męskie z mieczami skupiają się raczej na wschodzie zachowanej części nekropoli. Zwraca uwagę bezpośrednie sąsiedztwo grobów z mieczami ułożonymi po prawej stronie szkieletu.

Topografia ostróg

Z cmentarzysk grupy płockiej znanych jest 8 egzemplarzy tego elementu wyposażenia jeździeckiego (z 7% grobów), a ze stanowisk nad górnym Orzycem pochodzi kolejnych 5 sztuk (z 4,5% grobów). Po przeprowadzeniu analizy zarówno występowania, jak i ułożenia ostróg w grobach nasuwają się następujące wnioski:

- Ostrogi na omawianych cmentarzyskach i na nekropoli z Lutomierska są stosunkowo rzadkimi znaleziskami (przy czym więcej z nich występuje w grupie płockiej niż w grupie górnoorzyckiej). Najwięcej ostróg odnaleziono na cmentarzysku w Końskich.
- Ostrogi w zasadzie zakładane były na stopy zmarłego. Wyjątek stanowi para z grobu nr 44 w Lutomiersku, złożona jedna na drugą przy wiadrze (a nie na nogach) oraz dwie różne ostrogi z grobu nr 3 w Grzebsku, położone przy nogach.
- Ostrogi były składane w grobach parami lub pojedynczo. Co ciekawe, pojedyncze ostrogi były znajdowane wyłącznie przy lewej nodze szkieletu. Być może wynika z to z faktu, że w istocie wojownicy nosili tylko jedną ostrogę, a ich noszenie na lewej nodze być może związane było ze sposobem wsiadania na konia (osoby praworęczne podchodzą do wierzchowca z lewej strony i jako pierwszą nogę w strzemię wkładają właśnie nogę lewą).
- Ten rodzaj oporządzenia występuje najczęściej wraz z mieczami, włóczniami i oszczepami, wiadrami, toporami, a także przedmiotami codziennego użytku: nożami, krzesiwami, kluczem oraz misą metalową. Bogactwo i urozmaicenie inwentarza grobów z ostrogami jest jednak niejednolite. Odmienny od reszty grobów jest grób nr 30 w Żukowie, w którym ostrogi stanowią jedyny element wyposażenia zmarłego.
- Nie stwierdziłem zależności między faktem złożenia do grobu ostróg a orientacją pochówku, wiekiem zmarłego (w tym przypadku zestawienie nie zostało przeprowadzone z powodu braku danych) oraz konstrukcji grobów. Wyróżniają się one jednak spośród innych mogił położeniem na obrzeżach cmentarzyska (Łączyno Stare, Pokrzywnica Wielka, Żukowo, być może także Korzybie Wielkie).

Topografia wiader

Na terenie cmentarzysk grupy płockiej wiadra są najczęściej występującym w grobach męskich elementem wojskowego ekwipunku. Ogółem z tego terenu pochodzi 12 wiader, a w zasadzie ich metalowe elementy (z 17,5% grobów). Na stanowiskach górnoorzyckich stwierdzono obecność 3 wiader (w 4% grobów). Po prześledzeniu, w jaki sposób wiadra zostały zdeponowane w grobach można sformułować następujące tezy:

- Wiadra stawiano w nogach szkieletu, dnem do dołu. Jedynym wyjątkiem jest wiadro z grobu nr 2 w Pieścidłach, w którym postawiono je za głową zmarłego.
- Wiadra występują w różnorodnie wyposażonych grobach: od bardzo bogatych (grób nr 1 w Chudzynie), aż po takie, w których stanowią jedyne wyposażenie (groby w Koziminach Nowych, Święcicach itd.). Zwraca uwagę fakt, że na cmentarzyskach w Koziminach występują groby, w których wiadra są jedynym wyposażeniem, a w Turowie wszystkie groby z wiadrami są stosunkowo dobrze wyposażone. Mamy tu do czynienia z dwoma skrajnymi sposobami traktowania wiader w wyposażaniu zmarłych.
- Należy liczyć się z możliwością, że wiadra były w całości wykonane z elementów organicznych, stąd mogły się one w ogóle nie zachować w grobach, w których powinny wystąpić (w grobach wojów).
- Nie stwierdzono oczywistych zależności między występowaniem wiadra w grobie, a orientacją grobu, jego konstrukcją i wiekiem zmarłego.

- Położenie grobów z wiadrami (na cmentarzyskach grupy płockiej) wykazuje brak jakichkolwiek zasad nim rządzących.

Topografia naczyń ceramicznych

W obrębie cmentarzysk grupy płockiej odnaleziono 11 naczyń glinianych (w 17% grobów), brak ich natomiast na cmentarzyskach grupy górnoorzyckich. Po przeprowadzeniu studiów nad miejscem i sposobem deponowania naczyń ceramicznych w męskich grobach sformułowałem następujące wnioski:

- Naczynia gliniane często występują na cmentarzyskach grupy płockiej.
- W grobach występują nieuszkodzone naczynia lub skupiska skorup, które dały się wykleić w kompletne (lub prawie kompletne) naczynia.
- Stan zachowania naczyń ma silny związek z ich położeniem w grobie. Całe lub uszkodzone naczynia stawiano w nogach szkieletów. Potwierdzają to analogie z Końskich. Tak samo stawiano naczynia, które z chwilą odkrywania były już potłuczone, ale znajdywały się w jednym miejscu. Nie wiadomo też, czy były one deponowane w całości i dopiero pod ciężarem kamieni uległy zniszczeniu, czy też zostały złożone w jednym miejscu po rozbiciu.
- Naczynia stawiane w nogach są małe, duży odsetek stanowią naczynia o cy lindrycznej szyjce (45,5% wszystkich naczyń zdeponowanych w grobach).
- Naczynia występują w grobach o różnym stopniu i jakości wyposażenia - od grobów bardzo bogatych po takie, w których były jedynym wyposażeniem.
- Zwraca uwagę fakt, że większość mężczyzn wyposażonych w naczynia gliniane pochowanych była głową na wschód, a więc niezgodnie z kanonami chrześci jańskimi.
- W znacznej liczbie grobów naczyniom glinianym towarzyszyła broń (głównie włócznie) lub elementy oporządzenia wojennego (54,5% grobów z naczyniami ceramicznymi).
- Nie zaobserwowano wyraźnych powiązań faktu zdeponowania naczyń glinianych z wiekiem zmarłych lub konstrukcją grobów.

Topografia ułamków naczyń ceramicznych

Na terenie cmentarzysk grupy płockiej pojedyncze fragmenty naczyń odnaleziono przy 4 osobnikach (w 5% grobów). Występowanie takich fragmentów w grobach na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej stwierdzono na dwóch stanowiskach: w Łączynie Starym (7 grobów - 13,5% wszystkich analizowanych z tej grupy) oraz w Tańsku-Przedborach (6 grobów). Biorąc pod uwagę fakt, że to drugie cmentarzysko zostało posadowione na osadzie wczesnośredniowiecznej i ze względu na brak w literaturze jakichkolwiek danych na temat ilości skorup i ich lokalizacji w jamach grobowych, wyłączyłem je z dalszych rozważań. Po przeanalizowaniu obecności i położenia fragmentów naczyń w grobie można sformułować następujące twierdzenia:

- W grupie płockiej ułamki naczyń występują w grobach rzadziej niż całe naczynia, w grupie górnoorzyckiej występują tylko na cmentarzyskach w Łączynie Starym.
- Istnieje dobrze uzasadnione domniemanie, że na cmentarzysku w Łączynie Starym fakt złożenia jedynie skorup (a nie całych naczyń) jest determinowany przez kryte-

rium płci, bowiem w grobach mężczyzn odnaleziono jedynie fragmenty potłuczonych naczyń, podczas gdy w grobach kobiet i dzieci - zarówno ułamki, jak i całe naczynia).

- Na cmentarzysku łączyńskim pojedyncze skorupy lub ich skupiska należące do kilku naczyń były rozmieszczane na dnie grobu, na głębokości kości, w różnych partiach szkieletu - przy pasie biodrowym, w nogach, przy głowie.
- W przeciwieństwie do ułamków naczyń zalegających w warstwie zasypiskowej (jak w przypadku grobów nr 48 i 110 w Końskich) wydaje się, że skorupy zalegające na głębokości szkieletu, zdeponowane bezpośrednio przy lub na ciele zmarłego, zostały wrzucone do grobu celowo. Sytuacja taka dotyczy grobów na cmentarzysku w Łączynie Starym.
- W przypadku ułamków z grobów grupy płockiej, przy braku jakichkolwiek danych na temat głębokości zalegania ułamków naczyń i ich precyzyjnej lokalizacji względem szkieletu, trudno jednoznacznie stwierdzić, czy zostały wrzucone do grobu celowo, czy też znalazły się tam przypadkowo, wraz z ziemią służącą do zasypania grobów.

Topografia mis brązowych

Misy zostały znalezione tylko w 3 grobach (5% grobów), na cmentarzysku w Pokrzywnicy Wielkiej (grupa górnoorzycka). Omówienie topografii mis metalowych można ująć następująco:

- Misy stanowią kategorie zabytków bardzo rzadko występującą na cmentarzyskach.
- Znajdują się w nogach szkieletów, ich położenie jest zbieżne z topografią wiader i naczyń ceramicznych.
- Wszystkie misy są popękane i skorodowane, jedna z nich była reperowana.
- Brak jest jakiejkolwiek cechy grobów wyposażonych w misy, która łączyłaby je wszystkie (poza samą obecnością mis).

Topografia dłut

Na terenie 3 cmentarzysk górnoorzyckich wystąpiły 3 egzemplarze tej kategorii zabytków (po jednym w Łączynie Starym, Pokrzywnicy Wielkiej i Tańsku-Przedborach). Analiza występowania i topografii dłut pozwala na następujące stwierdzenia:

- Dłuta jako wyposażenie grobowe są rzadko spotykane. Groby z takimi przedmiotami stanowią 5% wszystkich wyposażonych grobów męskich nad górnym Orzycem. Nie występują na cmentarzyskach grupy płockiej, łydyńskiej, a także w Lutomiersku i Końskich.
- W dwóch grobach dłuta spoczywały przy boku szkieletu, z innymi narzędziami, w jednym grobie (najbogatszym, w Pokrzywnicy Wielkiej) dłuto zostało znalezione między nogami zmarłego.
- Dłuta znalezione przy boku szkieletu występowały wraz z nożami, krzesiwem i fragmentami naczynia i, być może, stanowiły z nimi zestawy narzędziowe.

Topografia kluczy

Odnaleziono 2 klucze - w grobie nr 1 w Chudzynie oraz w grobie nr 6 w Pokrzywnicy Wielkiej. Tak niewielka ilość zabytków uniemożliwia dokonanie jakichkolwiek obserwacji współzmienności położenia kluczy w grobach z cechami opisującymi groby. Ograniczymy się jedynie do stwierdzenia, że:

- Klucze są zabytkiem, który bardzo rzadko występuje na Starym Mazowszu. Brak ich w Lutomiersku i Końskich.
- Klucze znalezione były przy boku szkieletu, wraz z innymi narzędziami.
- Przedmioty te leżą w grobach bardzo bogatych, w których znajdowano elementy uzbrojenia i wojennego oporządzenia (miecz, włócznia, wiadro, ostrogi) oraz narzędzia (noże, krzesiwa, osełki).

Topografia pozostałych przedmiotów

Buty zostały odkryte w grobie nr 4 w Żukowie (grupa płocka cmentarzysk). Na nogach szkieletu zachowały się ślady butów z cholewami. Nie wiadomo jednak, jaki był ich dokładny stan zachowania. Nie dysponujemy żadnym rysunkiem. Jest to jedyny element stroju, który udało się znaleźć na męskich szczątkach na całym Starym Mazowszu. Oprócz butów w grobie tym został znaleziony kołek żelazny, wbity w klatkę piersiową zmarłego.

Kostur z plakietką stanowi najbardziej zagadkowy zabytek odkryty na cmentarzyskach górnoorzyckich. Został znaleziony w grobie nr 15 w Grzebsku. Leżał on przy prawym boku zmarłego mężczyzny, od wysokości pasa biodrowego wzdłuż nóg aż do krańca jamy grobowej. Z kostura zachowała się kościana rączka (w kształcie litery „T") przy boku, dalej, w połowie długości piszczeli, bardzo zniszczony kawałek drewna (?), wzmocniony brązowym drucikiem, z owiniętą blaszką srebrną, przymocowaną do kory brązowymi nitami. Blaszka przedstawia 3 ludzkie postaci stojące frontalnie, trzymające się za ręce na tle elementów architektury - kolumn z kapitelami. Każda postać stoi w osobnej arkadzie. Kompozycja zwieńczona jest wąską bordiurą. Przy granicy jamy grobowej, na przedłużeniu punktów zalegania rączki i kory z blaszką leżało okucie żelazne z dużym zachowanym fragmentem drewna, w które dodatkowo wbity był wychodzący w dół szpic żelazny[15]. Kościana rączka i okucie stanowią niewątpliwie pozostałość po kosturze - lasce. Plakietka mogła być elementem ozdobnym kostura lub była przymocowana do niezachowanej torby pielgrzymiej.[16] Zdecydowanie należy odrzucić interpretację A. Grzymkowskiego (1996: 5), że plakietka jest częścią pochwy noża. W grobie poza kosturem odnaleziono nóż, osełkę i krzesiwo. Pochowano w nim mężczyznę w wieku *maturus*, głową na północny zachód. Grób obstawowy, poza świetnym stanem zachowania szkieletu i zabytków, nie wyróżnia się swym położeniem na ogólnym planie zachowanej części cmentarzyska.

---

[15] Podobne okucie od kostura odnaleziono na cmentarzysku w Karwowie-Orszymowicach, stan.1 (grupa płocka) (TARCZYŃSKI 1901: 32).

[16] W opracowaniu znaków pielgrzymich funkcja plakietki nie została do końca wyjaśniona (DUNIN- WĄSOWICZ 1995: 330-331), sądząc jednak po innych znakach pielgrzymich (np. muszli jako symbolu pielgrzymujących do Compostelli) można domniemywać, że i ta plakietka była przytwierdzana do torby pielgrzymiej.

„Monetę”, a właściwie srebrną półokrągłą blaszkę z nacięciami imitującymi stempel menniczy, odnaleziono w grobie nr 15 w Pokrzywnicy Wielkiej.[17] Blaszka leżała na podbrzuszu, na wysokości prawej pachwiny zmarłego (sądząc po położeniu innych przedmiotów w grobie i biorąc pod uwagę położenie czaszki - jedynego zachowanego fragmentu szkieletu). Imitacja monety-siekańca wystąpiła w bogato wyposażonym grobie. W skład inwentarza grobowego, poza wyżej wspomnianym przedmiotem, wchodziły: misa brązowa, grot włóczni, osełka i nóż. Mężczyzna został ułożony w jamie grobowej głową na wschód. Nie dysponuję danymi na temat jego wieku. Grób o konstru
kcji obstawowej znajduje się w zwartej grupie mogił w południowej części zachowanego sektora cmentarzyska.

Naczynie drewniane znaleziono w grobie nr 28 w Pokrzywnicy Wielkiej. W miejscu przypadającym na stopy zmarłego (sądząc po położeniu czaszki) odnaleziono fragment naczynka drewnianego, spiętego srebrnym drucikiem. W grobie odnaleziono także grot włóczni leżący obok naczynia. Zmarłego pochowano głową na wschód. Grób z obstawą znajdował się w północnej strefie zachowanej części cmentarzyska.

Nożyce odkryto w grobie nr 3 w Grzebsku. Znajdowały się w zestawie narzędzi, który położono zmarłemu przy lewej stopie, po jej wewnętrznej stronie. Na wyposażenie zmarłego składały się ponadto: dwa noże, krzesiwo, osełka, włócznia, miecz, ostrogi. Ten bardzo bogaty pochówek wystąpił na południowym zachodzie zachowanej części cmentarzyska. Konstrukcja grobu, ze względu na duży stopień jej zniszczenia, pozostaje nieznana. W grobie tym pochowano mężczyznę w wieku *maturus*, głową na północny zachód.

Pierścionek został znaleziony w grobie nr 15 na cmentarzysku w Tańsku-Przedborach. Zabytek leżał w miejscu przypadającym na lewą rękę, tam gdzie mógł być noszony. Pierścionek zachował się w całości.

Zabytek wystąpił wraz z włócznią i nożem, a więc z typowo męskim wyposażeniem. Warto dodać, że pochówek mężczyzny z pierścionkiem stanowi część podwójnego grobu. Zwraca uwagę fakt posiadania pierścionków zarówno przez mężczyznę w wieku *późny juvenis* - 18-20 rok życia (grób nr 15), jak i pochowaną obok niego kobietę (grób nr 16). Oboje zmarłych pochowano jednocześnie.

Grób nr 15 znajduje się w południowym skupisku grobów (które mają rozbudowane duże konstrukcje kamienne). Mężczyzna położony jest głową na południowy wschód.

Szydło, a właściwie pięć fragmentów ostrego, żelaznego narzędzia, o łącznej długości ok. 3 cm, odnaleziono w grobie nr 14 w Małachowie. Leżało przy lewym udzie, obok noża. Grób obstawowy, położony na wschodnim skraju cmentarzyska. Pochowano w nim mężczyznę, (powyżej wieku *juvenis*), głową na wschód.

Cztery nieokreślone przedmioty odkryte w grobie nr 3/81 w Turowie (grupa płocka cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych). Znaleziono je z lewej strony szkieletu, na wysokości bioder zmarłego. Niestety, nie dysponujemy planem grobu z zaznaczonymi tymi przedmiotami ani opisem ich położenia. Nazwa „skobelki”, nadana przez F. Tarczyńskiego, jest umowna. Omawiane przedmioty to sztabki żelazne, o kwadratowym przekroju, zgięte na końcach pod kątem prostym, przypominające kabłąki.

[17] Jedna moneta - denar Kazimierza Odnowiciela - została znaleziona na cmentarzysku w Karwowie-Orszymowicach (TARCZYŃSKI 1899b: 1-2). W Pokrzywnicy Wielkiej, w grobie kobiecym nr 18, odnaleziono denar Bolesława III (RAUHUT, DŁUGOPOLSKA 1971: 314, 316).

Jeden z nich jest całkowicie rozgięty, drugi ma ułamany jeden z zagiętych końców. Po konserwacji są różnej wielkości i masy. Na podstawie danych ikonograficznych z tkaniny z Bayeux uważam, że mogą być to uchwyty tarczy, do których wiązano rzemienie umożliwiające posługiwanie się nią.

Wraz z tymi przedmiotami zostały znalezione: nożyk, krzesiwo, wiadro a także grot włóczni na piersiach. Brak danych o wieku pochowanego osobnika. Mężczyznę złożono głową na zachód. Grób, zapewne podbrukowy, położony był w południowo-wschodniej części nekropoli (wedle rekonstrukcji rozkładu grobów opartej na sprawozdaniu z badań).

Po przeanalizowaniu wyposażenia poddanych badaniu grobów mogę stwierdzić, że:

- Przedmioty deponowane w grobach na cmentarzyskach staromazowieckich można podzielić na: przedmioty codziennego użytku (noże, krzesiwa, osełki, dłuta, szydła, nożyce, klucze) broń i oporządzenie (miecze, włócznie, strzały, topory, czekany, ostrogi, wiadra, misy brązowe, tarcza (?)), ozdoby (pierścionki) oraz naczynia ceramiczne i ułamki naczyń.
- Dla pewnych kategorii przedmiotów istnieją ściśle określone miejsca ich zdeponowania. Dotyczy to mieczy, broni obuchowej, kluczy (przy boku zmarłego), włóczni (przy boku lub na piersiach), pierścionków (na ręku), wiader, naczyń glinianych i mis metalowych (za nogami), ostróg (na nogach). W przypadku innych kategorii zabytków: noży, krzesiw, osełek, grotów strzał, ułamków naczyń ceramicznych, dłut, nożyc położenie przedmiotów względem szkieletu jest bardzo zróżnicowane, istnieją jednak pewne preferencje co do miejsca i sposobu ich deponowania. Koncentrują się one na biodrach, brzuchu, udach. Wynika to z faktu, że przedmioty te - poza naczyniami ceramicznymi - były noszone przy pasie, podwieszone do niego bezpośrednio lub noszone w woreczkach. Prawie wszystkie przedmioty leżą na głębokości szkieletu - a więc zostały zasypane w grobie w tym samym czasie co ciało. Jedynie kilka z nich zalega w warstwach bruku, zostały więc zdeponowane (położone, wrzucone) już po częściowym zasypaniu grobu.
- Przedmioty stanowiące wyposażenie grobowe mężczyzn podzielić można na dwie kategorie: Do pierwszej zaliczyłbym wszystkie przedmioty, których ułożenie odzwierciedla sposób noszenia przedmiotów lub naśladuje odpowiednim miejscem w grobie pierwotny porządek przestrzenny. W przypadku przedmiotów trzymanych przy sobie - za pazuchą, zawieszonych przy pasie lub schowanych w woreczkach, ich położenie w grobie jest zgodne ze zwyczajowym sposobem ich noszenia. Podobnie jest z przedmiotami, których nie noszono stale przy sobie. Mają swoje określone miejsce w grobie, w zasadzie przestrzegane bardzo ściśle (włócznie, oszczepy naczynia ceramiczne, wiadra, misy metalowe). Włócznia noszona w ręku (poza nielicznymi wyjątkami) ma swoje odniesienie w umieszczaniu jej w grobie wzdłuż ręki i korpusu zmarłego. Naczynia i wiadra stawiane na podłożu, na ziemi, mają swoje miejsce w nogach zmarłego. Orientacja i uporządkowanie przestrzeni związane układami: góra-dół, lewo-prawo, tył-przód, z chwilą układania zmarłego w grobie przekształcane są na układ poziomy, w którym to, co na dole zwykle kojarzyło się z miejscem w nogach zmarłego, a to co na górze - z miejscem przy głowie.
- Przedmioty, których położenie wskazuje na to, że zostały wrzucone do grobu bezładnie i które nie stanowiły elementu oporządzenia lub stroju zmarłego należą do drugiej grupy zabytków. Tak zdeponowano część noży, krzesiw, osełek lub potłuczo-

nych naczyń. Są to zapewne ślady po obrzędach magicznych, które miały obronić społeczność żywych przed duchami zmarłych.

Są jednak kategorie zabytków, których sposób położenia w grobie jest zróżnicowany (np. toporów i czekanów, włóczni). Wydaje mi się, że wynika to z różnych sposobów noszenia takiej broni lub z odmiennych tradycji społeczności użytkujących cmentarzyska w układaniu pewnych kategorii przedmiotów w grobach męskich. Na cmentarzyskach chowano ludzi należących do różnych grup społecznych. Zmarli, różniący się, być może, pochodzeniem, stanem prawnym lub majątkowym, mogli być chowani w różnych częściach cmentarzysk. Przykładem mogą być groby z wielkimi obudowami kamiennymi w Tańsku-Przedborach lub pochówki w północnej części cmentarzyska w Korzybiu Wielkim). Są to groby, w których deponowano inne prze dmioty niż w pozostałych partiach nekropoli (np. groby w północno-zachodniej części cmentarzyska w Łączynie Starym różnią się od innych faktem występowania grotów strzał). Wyodrębniano je także przez inne położenie przedmiotów (np. położenie grotu włóczni w grobie nr 8/3/82 w Turowie) lub przez kombinacje różnych cech, np. odmienne wyposażenie i inną orientację pochówku (np. groby męskie w Koziminach Nowych).

Współwystępowanie różnych kategorii przedmiotów prezentuje **tabela 2**. Analiza całego materiału i wykonanie zestawienia ujawniły kilka wartych odnotowania zależności:

- Przedmioty takie jak noże i krzesiwa, dłuta i szydło występują w grobach albo jako jedyny przedmiot wyposażenia, albo były składane zmarłemu w ubogich zestawach, wraz z innymi przedmiotami codziennego użytku. Noże i krzesiwa występują także w bardzo bogatych grobach.
- Osełki na terenie cmentarzysk grupy płockiej często występują w grobach wraz z innymi narzędziami - przedmiotami codziennego użytku. Na terenie cmentarzysk górnoorzyckich stanowią rzadkość i były spotykane w bardzo bogatych grobach.
- Ubóstwo lub relatywna skromność wyposażenia grobów z grotami włóczni na terenie grupy płockiej pozwalają twierdzić, że włócznia, spośród wszystkich rodzajów broni zaczepnej, stała tam w hierarchii najniżej. Włócznia stanowiła bowiem bardzo często jedyny element wyposażenia lub spotykana była z narzędziami i przedmiotami codziennego użytku. Kłóci się to z wysoką pozycją tego rodzaju broni w symbolice władzy i religii (SCHAMM 1955: 492-537; KIRPIČNIKOV 1966b: 22; GIEYSZTOR 1977; BANASZKIEWICZ 1987). Inaczej jest na terenie grupy górnoorzyckiej - tam włócznie z reguły występują z innymi kategoriami broni zaczepnej (grotem strzały, mieczami) oraz z oporządzeniem jeźdźca (wiadrami).
- Topory i czekany występowały wraz z oporządzeniem jeździeckim (ostrogi, wiadra). Obecne są tylko na cmentarzyskach grupy płockiej. Wedle A.N. Kirpicznikowa (KIRPIČNIKOV 1966b: 44-45) w środowisku dworskim były atrybutami władzy (co widać na przedstawieniach na tkaninie z Bayeux, na których możni zgromadzeni wokół władców dzierżą topory), ale na polu wałki były bronią poślednią, stosowaną głównie przez piechotę. Wizerunki na tkaninie z Bayeux oraz dane z cmentarzysk grupy pło ckiej zdają się świadczyć, że topory stosowali także i konni wojownicy.
- Miecze występują bardzo rzadko na terenie cmentarzysk grupy płockiej i są obecne w bardzo bogatych grobach. Na nekropolach grupy górnoorzyckiej występują częściej, a inwentarze grobowe są bardzo zróżnicowane.

- Naczynia ceramiczne występują w grobach męskich tylko w grupie płockiej i to głównie w grobach z uzbrojeniem.
- Fragmenty naczyń, które uznać można za zdeponowane w grobach celowo, występują na całym Starym Mazowszu, w pochówkach skromnych lub bardzo ubogich, wyposażonych w narzędzia i przedmioty codziennego użytku.

Nie udało się stwierdzić żadnych oczywistych zależności między położeniem poszczególnych kategorii zabytków a cechami opisującymi groby, za wyjątkiem dość ścisłej zbieżności między miejscem deponowania krzesiw a wiekiem mężczyzn w nie wyposażonych na terenie grupy górnoorzyckiej. W skali całych grup terytorialnych cmentarzysk nie stwierdzono zbieżności topografii wyposażenia z takimi cechami, jak orientacja grobu, wiek zmarłego i lokalizacja grobu na cmentarzysku. Mimo tego istnieje możliwość, że występują one na pojedynczych nekropolach. Stwierdziłem istnienie reguł i powiązań między miejscem na cmentarzysku, orientacją a sposobem wyposażenia i - po części - także miejscem położenia przedmiotów w grobie, jednak w zasadzie każde cmentarzysko rządzi się pod tym względem własnymi prawami (np. różnice w położeniu włóczni na cmentarzysku w Turowie są zbieżne ze zróżnicowaniem miejsc grobów na cmentarzysku).

Wnioski

1) Przedmioty stanowiące wyposażenie zmarłego, czyli wszystkie te przedmioty, które nie znalazły się w grobach na wtórnym złożu lub ich położenie nie wskazuje na celowe deponowanie (np. narzędzia tkwiące w ciele, będące śladem po zabójstwie), możemy podzielić na dwie kategorie:

Kategoria animistyczno-utylitarna - związana z wczesnośredniowieczną, synkretyczną chrześcijańsko-pogańską koncepcją zaświatów (FISCHER 1921: 165, 173; BRÜCKNER 1985: 63; POTKOWSKI 1973: 24-37, 42-44; LABUDDA 1983: 65, GIEYSZTOR 1986: 218-219), wedle której życie pozagrobowe jest kontynuacją życia doczesnego. Zmarli, w myśl tej idei, nadal (w sposób symboliczny) funkcjonują (np. potrzebują dalej pożywienia, stąd składanie do grobu jadła w naczyniach ceramicznych), nadal używają narzędzi, broni i innych przedmiotów (stąd ubieranie zmarłych w stroje i wyposażanie ich w noże, krzesiwa, osełki, dłuta, klucze, szydło, pierścionki, groty strzał, włócznie, miecze, topory, ostrogi, wiadra). Topografia narzędzi i przedmiotów codziennego użytku należących do tej kategorii (noży, krzesiw, osełek, kluczy, dłut, szydła, pierścionków) odzwierciedla sposób ich noszenia przy sobie (za pazuchą, zawieszone przy pasie, zawieszone na ramieniu, noszone na ręku, w bucie). Przedmioty nie noszone przy sobie stale (np. włócznie, wiadra, misy brązowe, część toporów i czekanów) ułożone są obok zmarłego, w ściśle określonych miejscach.

Kategoria ochronno-magiczna - związana z szeregiem zabiegów mających ochronić żywych przed potencjalnie szkodliwym wpływem zmarłych. Do tej kategorii przedmiotów zaliczyłem wszystkie drobne przedmioty, których położenie wskazuje na ich wrzucenie w jamę grobową (przy głowie, między nogami, przy obstawie kamiennej). W tej grupie występują głównie narzędzia: noże, krzesiwa, skałki do krzesiw, rzadziej osełki.

2) Występujące przy grobach naczynia ceramiczne, fragmenty naczyń ceramicznych zalegające bezpośrednio na ciele zmarłego oraz ślady ognisk, kości zwierzęce - są śladem po uczcie pogrzebowej, która odbywała się bezpośrednio nad grobem, oraz śla-

dami tryzn, które organizowano dla upamiętnienia zmarłych. O funkcji ceramiki w grobach szerzej pisali E. Bulska, A. i J. Wrzesińscy (1996: 346-353). Część fragmentów ceramicznych z takich wcześniejszych uczt, odbywających się na cmentarzu, mogło się wtórnie znaleźć w zasypie grobowym.

3) Zróżnicowanie wyposażenia oraz widoczne w zestawieniach współwystępowanie zabytków pozwalają wyodrębnić następujące grupy społeczne:

- Woje dobrze uzbrojeni (w miecze oraz topory i czekany - na cmentarzyskach grupy płockiej, a także we włócznie i miecze - na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej), wyposażeni w oporządzenie do jazdy konnej. Można ich utożsamić z członkami formacji pancernych (*loricati*), elitarnych jednostek w wojsku wczesnopiastowskim. Do kategorii tej należą także mężczyźni, których ,poza bronią, wyposażono w klucze. Tych uznaję za członków lokalnej administracji.
- Woje szeregowi, należący do formacji tarczowników (*clipeati*), których podstawową bronią były włócznie. Poza tym rodzajem broni zaczepnej zmarli należący do tej grupy zazwyczaj wyposażeni są w narzędzia. Ta kategoria grobów występuje tylko na cmentarzyskach grupy płockiej. Warto zaznaczyć, że głownie z tą grupą wiąże się zwyczaj wstawiania do grobów naczyń ceramicznych.
- Mężczyźni, którzy byli zobowiązani do służby wojskowej w formacji łuczników lub stanowili kategorię ludności służebnej, zobowiązanej do polowań. Ta grupa mężczyzn pochowana jest w północno-zachodniej części cmentarzyska w Łączynie Starym. Groby zmarłych są bardzo ubogie, zazwyczaj wyposażone tylko w strzały (ewentualnie łuk, który się nie zachował).
- Pozostali członkowie społeczności, którzy nie zostali wyposażeni w broń, a tylko w narzędzia i przedmioty codziennego użytku. Może to być ludność wolna (która, choć zobowiązania do służby wojskowej, nie mogła sobie pozwolić, ze względów majątkowych, na wyposażanie zmarłych w broń i oporządzenie wojskowe), służebna lub niewolna. Ludność nie wyposażona w broń na dużych cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej wykorzystuje wyodrębnione części cmentarzyska, różniące się konstrukcjami grobów, ich lokalizacją na cmentarzysku, orientacją zwłok, czasami także własną topografią zabytków.

4) W obrębie poszczególnych kategorii ludności występują różnice w wyborze lokalizacji grobów na cmentarzysku oraz w topografii wyposażenia. Tłumaczyłbym je potrzebą rozróżnienia ludności, która należy do tej samej grupy społecznej, ale z różnych przyczyn (obcy ?, inna gałąź rodu ?) była wyróżniania z miejscowej społeczności wykorzystującej cmentarz.

5) Na terenie grupy płockiej różnice w topografii wyposażenia (co najbardziej widoczne jest na przykładzie elementów uzbrojenia, to jest włóczni i toporów oraz czekanów), poza nielicznymi wyjątkami występują nie w obrębie cmentarzysk, ale pomiędzy nekropolami. Może to świadczyć o tym, że na południu starego Mazowsza każda społeczność wypracowała własne, odrębne tradycje w położeniu przedmiotów w grobach. Za rodowym charakterem cmentarzysk przemawiać mogą stosunkowo małe ich rozmiary oraz sposób ich zakładania - wspólny nasyp kamienno-ziemny dla grobów.

Przeprowadzone studia nad topografią wyposażenia pokazują, jak bardzo ważny jest precyzyjny i szczegółowy opis położenia zabytku w grobie i jak pomaga to przy ewentualnym określeniu funkcji zabytku i wyjaśnianiu okoliczności jego deponowania.

W trakcie prac nad analizą i interpretacją materiałów z cmentarzysk w obudowach kamiennych sformułowałem następujące postulaty badawcze:

1) Należy przeprowadzić analizy kraniologiczne zachowanego materiału kostnego (z najlepiej zachowanych i przebadanych cmentarzysk grupy górnoorzyckiej) i stwierdzić, czy układ grobów, stopień wyposażenia pochówków oraz sposób układania przedmiotów w grobach odzwierciedla struktury rodowe na cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych.

2) Trzeba zastanowić się nad problemem grobów podwójnych, występujących stosunkowo często na cmentarzyskach grupy górnoorzyckiej i porównać wyposażenie grobów pojedynczych z wyposażeniem grobów podwójnych.

3) Ciekawa byłaby próba powiązań chronologii cmentarzysk mazowieckich z obserwacjami na temat zmiany ilości i jakości wyposażenia oraz sposobu jego deponowania. Dostrzeżony podział na dwa różniące się znacznie horyzonty czasowe cmentarzysk (KORDALA (w druku): 12) może mieć także swoje odzwierciedlenie w zanikaniu określonych wierzeń i związanych z nimi zabiegów i obrzędów[18].

4) Należy ponownie zająć się kwestią topografii naczyń ceramicznych i ułamków naczyń w obrębie jam grobowych oraz całych cmentarzysk. Próba wykonania tzw. „wyklejanek międzyobiektowych" i prześledzenie, w jaki sposób deponowana była ceramika na cmentarzyskach, może przynieść poprawę chronologii względnej grobów. Należałoby się zastanowić, czy obecność lub nieobecność fragmentów naczyń ceramicznych nie jest związana z chronologią obiektów (w przypadku grobów starszych lub leżących na uboczu ceramiki powinno być mniej, gdyż dopiero w młodszych grobach powinna się wtórnie znaleźć ceramika ze starszych uczt i tryzn, które odbywały się na cmentarzysku).

5) Warto przyjrzeć się topografii zabytków w grobach na cmentarzyskach innego typu, na pozostałych obszarach Polski i zadać pytanie, w jakim stopniu określony sposób deponowania przedmiotów jest zbieżny z wyżej omówionym, a w jakim stopniu jest on od niego różny i z czego może to wynikać.

Studia nad tymi kwestiami stanowić mogą kolejny etap badań nad stanowiskami sepulkralnymi nie tylko na Starym Mazowszu, ale i w całej Polsce.

[18] Dziękuję Tomaszowi Kordali za udostępnienie maszynopisu.

Skróty użyte w artykule

EPiŁ	Echa Płockie i Łomżyńskie
KPł	Korespondent Płocki
RMMP	Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku

Literatura

BRÜCKNER A.
1985 *Mitologia słowiańska i polska,* Warszawa.

BULSKA E., WRZESIŃSCY A. i J.
1996 *Zawartość naczyń grobowych - próba analizy i interpretacji,* Studia Lednickie 4, p. 345-356.

DUDREWICZ L.
1882 *Mogiły w Sobanicach,* WiadA 4, p. 56-65.
1883 *Czaszka z kurhanu w Turowie,* Pamiętnik Fizjograficzny, vol. III, dz. IV- antropologia, p. 473-475.

DULINICZ M.
1990[1992] *Stan i potrzeby badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na Mazowszu (VI-XI w.),* in: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce,* Z. Kurnatowska ed., Poznań-Wrocław- Warszawa, p. 243-261.
1998 *Jaki obrządek panował na wczesnośredniowiecznym Mazowszu?* in: *Studia z dziejów cywilizacji,* A. Buko ed., Warszawa, p. 103-113.

DULINICZ M., ŁOŻNY L.
1988 *Synkretyczny model obrządku pogrzebowego na ziemiach polskich, na przykładzie cmentarzyska w Końskich, woj. radomskie,* Scripta Archaeologica 3, p. 119-130.

DUNIN-WĄSOWICZ T.
1995 *Średniowieczne znaki pielgrzymie w Polsce,* in: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy,* H. Manikowa, H. Zarembska eds. [Colloquia Mediaevalia Varsoviensis, vol. II], Warszawa, p. 328-331.

FIREK Z.
s.l.a. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Małachowie na tle cmentarzysk Mazowsza Płockiego,* p. 32, fig. 25, (praca magisterska, maszynopis w posiadaniu Muzeum Mazowieckiego w Płocku).

FISCHER A.
1921 *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego,* Lwów.

GALL
1864 *Galli Anonymi Chronicon Polonorum,* in: Monumenta Poloniae Historica, vol. 1, A. Bielowski ed., Lwów, p. 379-484.

GARŁOWSKA E., LORKIEWICZ W.
1997 *Wyniki wstępnej analizy antropologicznej szczątków kostnych z cmentarzyska w Kurowie (stan.4, gm.Gozdowo),* p. 8, (jako aneks do: B. MUZOLF 1997 - maszynopis).

GĄSSOWSKI J.
1952 *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu,* MatWczes 2, p. 71-176.

GIEYSZTOR A.
1977 *Włócznia,* in: Słownik Starożytności Słowiańskich, vol. VI, Warszawa, p. 543.
1986 *Mitologia Słowian,* Warszawa (wyd. 2).

GRZYMKOWSKI A.
1996 *Ziemia Zawkrzeńska w pradziejach,* Mazowsze, fasc. 7, p. 13-15.

JAŻDŻEWSKI K.
1951 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań 1949*, MatWczes 1, p. 91-163.

KIERSNOWSKA T.
1992 *O pochodzeniu rodu Awdańców*, in: *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, S. Kuczyński ed., vol. V, Warszawa, p. 69-72.

KIRPIČNIKOV A.N.
1966a *Drevnerusskoe oružie*, vol. 1 *Meči i sabli, IX-XIII vv.* [Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov], Moskva.
1966b *Drevnerusskoe oružie*, vol. 2 *Kopja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vv.* [Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov], Moskva.

KORDALA T.
1992 *Cmentarzysko z XI-XII wieku w Płocku-Podolszycach*, RMMP 15, p. 3-90.
[w druku] *Uwagi o obrządku pogrzebowym na Mazowszu północnym w młodszych fazach wczesnego średniowiecza* [Acta Universitatis Lodzensis Folia Archaeologica] (maszynopis w posiadaniu autora).

KOWALCZYK E.
1994 c. -r.: M. Dulinicz, *Sieć grodowa Mazowsza Płockiego w XI w.*, in: *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, S. Moździoch ed., Wrocław 1993, p. 47-61, KwHKM 42, fasc. 3-4, p. 373-380.

[KOWALEWSKI T.]
1908 *Spis inwentarza przedmiotów archeologicznych i pamiątek historycznych Franciszka Tarczyńskiego, oddanych rejentalnie w 1900 r. księdzu Tomaszowi Kowalewskiemu, kanonikowi katedry płockiej i przez tegoż ofiarowany Muzeum Diecezjalnemu w Płocku*, Płock.

KRUKOWSKI S.
1912 *Cmentarz grzebalny w Koziminach*, Światowit 10, p. 1-7.

LABUDDA A.
1983 *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania rytuału piotrkowskiego 1631 r. Studium historyczno-liturgiczne*, Textus et Studia, vol. XIV, Warszawa.

LENCEWICZ S.
1912 *Cmentarzyska grzebalne w powiecie Płońskim*, Światowit 10, p. 9-13.

MALINOWSKI A.
1985 *Metody opisowe i pomiarowe materiałów kostnych*, in: *Antropologia*, A. Malinowski, J. Strzałko eds., Warszawa-Poznań, p. 10-56.

MARCINIAK J.
1963 *Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego znalezione w miejscowości Kościesze, pow. Pułtusk*, WiadA 25, fasc. 1-2, p. 63-67.

MIŚKIEWICZ M.
1969 *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, MatWczes 6, p. 241-274.
1982 *Mazowsze płockie we wczesnym średniowieczu*, Płock.

MUSIANOWICZ M.
1950-51 *Cmentarzysko i osada wczesnośredniowieczna w Gozdowie*, pow. Sierpc, WiadA 17, fasc. 4 , p. 251-304.

MUZOLF B.
1997 *Wyniki archeologicznych badań ratowniczych w miejscowości Kurowo, stan. 4, gm.Gozdowo, woj. płockie (nr gaz. 15)*, Łódź, vol. I: tekst, vol. II: ryciny (maszynopis w posiadaniu Agencji Budowy i Eksploatacji Autostrad).

NADOLSKI A., ABRAMOWICZ A., POKLEWSKI T.
1959 *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią* [Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis 7], Łódź.

OKULICZOWIE L. i J.
1963 *Dwa wczesnośredniowieczne cmentarzyska z grobami ciałopalnymi, a problem obrządku pogrzebowego na północnym Mazowszu*, WiadA 29, fasc. 2, p. 105-118.

POTKOWSKI E.
1973 *Dziedzictwo wierzeń pogańskich w średniowiecznych Niemczech, Defuncti vivi*, Warszawa.

PRZYBYSZ K.
1974 *Małachowo, stan. I, pow. Płock*, InfArch (*Badania. Rok 1973*), Warszawa, p. 191-192.
1975 *Mazowsze północne od VI do końca XII wieku. Uwagi o osadnictwie*, RMMP 7, p. 5-36.

RAUHUT L.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, MatStar 1, p. 435-656.

RAUHUT L., DŁUGOPOLSKA L.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy, pow. Nidzica*, WiadA 36, fasc. 3, p. 292-353.
1972 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Łączynie Starym, pow. Przasnysz*, WiadA 37, fasc. 3, p.320-393.
1973 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Tańsku-Przedborach, pow. Przasnysz*, WiadA 38, fasc. 3-4, p. 383-442.

RUTKOWSKI L.
1898 *Przyczynek do notatek do mapy archeologicznej gubernji płockiej*, EPiŁ, R. I, nr 31, p. 1-2.
1899a *Przyczynek do notatek do mapy archeologicznej gubernji płockiej*, EPiŁ, R. II, nr 36, p. 1-2.
1899b *Przyczynek do notatek do mapy archeologicznej gubernji płockiej*, EPiŁ, R. II, nr 50, p. 2.
1899c *Przyczynek do notatek do mapy archeologicznej gubernji płockiej*, EPiŁ, R. II, nr 58, p. 1-2.
1901a *Szkielety i czaszki z cmentarzysk rzędowych powiatów Płońskiego, Płockiego i Sierpskiego*, Światowit 3, p. 49-59.
1901b *Cmentarzyska z grobami rzędowymi w Krasinie, Romatowie i Koziminach w powiecie sierpeckim i płońskim guberni płockiej*, Światowit 7, p. 3-21.
1904 *Notatki do mapy archeologicznej guberni płockiej*, Światowit 5, p. 213-214.
1906a *Charakterystyka antropologiczna ludności wiejskiej [nieszlacheckiej] płońskiego i sąsiednich powiatów guberni Płockiej*, Materiały Antropologiczne, Archeologiczne i Etnograficzne, vol. VIII , I - dział antropologiczno-archeologiczny, p. 3-30.
1906b *Cmentarzysko rzędowe w Korzybiu, w powiecie płockim*, Światowit 7, p. 22-38.
1906c *Cmentarzyska rzędowe w Rostkowie, Strzeszewie, Wierzbicy, Zochowie, Blichowie i Rogowie badane przez śp Franciszka Tarczyńskiego*, Światowit 7, p. 39-43.
1911a *Cmentarzysko rzędowe w Święcicach* [*powiat Płocki*], Światowit 9, p. 102-104.
1911b *Zestawienie tymczasowych pomiarów dotyczących charakterystyki antropometrycznej dawnej ludności powiatów płockiego, sierpskiego i płońskiego*, Światowit 9, p. 104-108.

SOBIERAJSKA I.
1976 *Małachowo, gm. Drobin, woj. Płock, InfArch* (Badania rok 1975), p. 197-198.
1977 *Małachowo stan. 1, gm. Drobin, woj. Płock,* InfArch (Badania rok 1976), p. 212-213.

SCHAMM P.E.
1955 *Herrschaftzeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom 3. bis zum 16. Jahrhundert* [Schriften des Monumenta Germaniae Historica, vol. 13, t. II], Stuttgart.

TARCZYŃSKI F.
[1881-1900] *Prace i notatki dotyczące archeologii*, teczka nr 489 w zbiorach D25 Biblioteki imienia Zielińskich w Płocku.
1881 *Opis kurhanu w Turowie*, KPł, R. VI, nr 93, p. 3.
1882 *Jeszcze o kurhanie w Turowie*, KPł, R. VII, nr 87, p. 2-3.
1898 *Przyczynek do mapy archeologicznej guberni płockiej*, EPiŁ, R. I, nr 76, p. 1-2.
1899a *Notatki do mapy archeologicznej guberni płockiej*, EPiŁ, R. II, nr 14, p. 1-2.
1899b *Notatki do mapy archeologicznej guberni płockiej*, EPiŁ, R. II, nr 19, p. 1-2.
1899c *Notatki do mapy archeologicznej guberni płockiej*, EPiŁ, R. II, nr 24, p. 2.
1899d *Notatki do mapy archeologicznej guberni płockiej*, EPiŁ, R. II, nr 25, p. 2-3.
1899e *Notatki do mapy archeologicznej guberni płockiej*, EPiŁ, R. II, nr 71, p. 2.
1899f *Notatki do mapy archeologicznej gubeni płockiej*, EPiŁ, R. II, nr 102, p. 1-2.
1900a *Notatki do mapy archeologicznej guberni płockiej*, EPiŁ, R. III, nr 65, p.1-2.

TARCZYŃSKI F.
1900b *Groby rzędowe kamienne w powiecie Płockim*, Swiatowit 2, p. 19-27.
1900c *Materiały do mapy guberni Płockiej*, Światowit 2, p. 130-142.
1901 *Groby rzędowe kamienne w powiecie Płockim*, Światowit 3, p. 30-32, tabl. XI-XII.
WALUŚ A.
1975 *Badania wykopaliskowe na stan.1 „Żal" w Łączynie Starym, woj. Ostrołęka w 1974 r.*, in: *Archeologia na Mazowszu*, RMMP 7, p. 37-49.
ZAWADZKA-ANTOSIK B.
1973 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w obudowie kamiennej w Grzebsku, pow. Mława*, WiadA 38, fasc. 3-4, p. 461-492.
ŻUROWSKI T.
[1955] (materiały dotyczące wykopalisk w Żukowie - dzienniki wykopalisk i dokumentacja rysunkowa).
1968 *Mazowieckie wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Żukowie, pow. Płońsk*, in: *Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza*, K. Musianowicz ed., Płock, p. 184-203.

Tabela 1. Aktualnie znane cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych na Starym Mazowszu. Stan badań na styczeń 1999

	Miejscowość, numer stanowiska w miejscowości	Przynależność administracyjna		Numer AZP: obszar (stanowisko)	Uwagi
		obecna	dawna		
			Grupa płocka		
1	Arciszewo 1	gm. Mała Wieś pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	52-50 *	stanowisko nie badane
2 **	Blichowo 1	gm. Bulkowo pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	50-58 *	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
3 **	Chudzyno 1	gm. Drobin pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	47-56 (5)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
4	Cieśle 1	gm. Drobin pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	46-56 *	brak informacji o topografii grobów
5	Cieślin 1	gm. Mochowo pow. Sierpc woj. mazowieckie	woj. płockie	46-52 (2)	stanowisko nie badane
6	Ćwiklinek 1	gm. Płońsk pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	47-60 *	stanowisko nie badane
7	Dobra 1	gm. Bulkowo pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	50-57 *	brak informacji o grobach męskich
8	Dzierżanowo 1	gm. Mała Wieś [19] pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	51-58 *	stanowisko nie badane, znane pojedyncze zabytki bez kontekstu archeologicznego
9 **	Dzierżążnia-Parcele 1	gm. Dzierżążnia pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-58 (46)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
10	Dzierżążnia - Parcele 2	gm. Dzierżążnia pow. Płońsk, woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-59 (3)	stanowisko nie badane
11	Gilino 2	gm. Bielsk pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	48-55 (2)	istnieją informacje o cmentarzysku - stanowisko nie do zlokalizowania w-terenie
12	Giżyno 1	gm. Bielsk pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	47-55 (3)	całkowicie zniszczone, nie badane
13	Głowina 1	gm. Brudzeń Duży pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	48-51 (59)	całkowicie zniszczone, przedmioty z cmentarzyska podane sumarycznie – bez rozbicia na zespoły grobowe
14 **	Gozdowo 1 „Zamek"	gm. loco pow. Sierpc woj. mazowieckie	woj. płockie	46-54 (72)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
15	Góra 1	gm. Staroźreby pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	48-57 (46)	brak danych dotyczących płci zmarłych i orientacji grobów
16	Gromice 1	gm. Mała Wieś pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	50-58 *	jedyny pewny zespół grobowy - kobiecy
17	Karwowo-Orszymowice 1	gm. Staroźreby pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	48-58 (35)	przedmioty z cmentarzyska podane sumarycznie - bez rozbicia na zespoły grobowe

[19] Według L. Rauhuta istnieją dwie miejscowości o tej nazwie, stąd cmentarzysko nie jest przez niego precyzyjnie lokalizowane (RAUHUT 1971: 491). Podana w tabeli lokalizacja za danymi M. DULINICZA (1988: 254).

18	Korzybie-Kruszewie 1	gm. Baboszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-59 (6)	całkowicie zniszczone, stanowisko nie badane
19	Korzybie Wielkie 1[20]	gm. Baboszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-59 (7)	stanowisko nie badane
20 **	Korzybie Wielkie 2[21]	gm. Baboszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-59 (8)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
21 **	Kozice-Smorzewo 1 (Kurowo 4)	gm. Mochowo pow.Sierpc woj. mazowieckie	woj. płockie	45-53 (30)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
22 **	Koziminy Nowe 1	gm. Płońsk pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-60 *	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
23	Krościn 1	gm. Baboszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	47-59 *	przedmioty z cmentarzyska podane sumarycznie - bez rozbicia na zespoły grobowe
24 **	Kurowo (Romatowo) 2	gm. Mochowo pow. Sierpc woj. mazowieckie	woj. płockie	45-53 (46)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
25	Łęg 1	gm. Drobin pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	46-55 *	stanowisko nie badane, typ cmentarzyska niepewny
26	Łysakowo 1	gm. Gozdowo pow. Sierpc woj. mazowieckie	woj. płockie	47-54 *	istnieją informacje o cmentarzysku - stanowisko nie do zlokalizowania w terenie
27 **	Małachowo 1	gm. Drobin pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	47-57 (2)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
28	Naruszewo 1	gm. loco pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	50-60 *	cmentarzysko zniszczone, znane są zabytki bez kontekstu archeologicznego
29 **	Pieścidła 1	gm. Naruszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	51-61 *	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
30	Pilichowo 1	gm. Bulkowo pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	50-58 *	brak szczegółowej lokalizacji, znane są zabytki bez kontekstu archeologicznego
31	Płock-Ośnica 54[22]	gm. Słupno pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	50-54 (7)	cmentarzysko zniszczone, znane są zabytki bez kontekstu archeologicznego
32	Podmarszczyn 1	gm. Dzierżążnia pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	49-58 (48)	stanowisko nie badane, znane są zabytki bez kontekstu archeologicznego
33	Radzanowo-Lasocin 1	gm. Radzanowo pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	49-55 (1)	jedyny pewny zespół grobowy - kobiecy
34	Radzymin 1	gm. Naruszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	50-60 *	brak pewnych zespołów z męskich grobów
35 **	Rogowo 1	gm. Bulkowo pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	50-57 *	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów

[20] Stanowiska Korzybie Wielkie, stan. 1 i Korzybie Wielkie, stan. 2 uznać należy za jedno cmentarzysko, które zostało rozdzielone przez budowę drogi.

[21] W PMA stanowisko znane jako Korzybie Małe, stan. 1, gm. Sarbiewo. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych istniała w Sarbiewie siedziba gromady, prawdopodobnie przez pomyłkę nazwę tą wpisano jako siedzibę gminy.

[22] Dawniej jako Ośnica, stan. 1, gm. Borowiczki oraz jako Grabówka, stan. 1, gm. Borowiczki.

36	Rostkowo 1	gm. Staroźreby pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	47-58 *	przedmioty z cmentarzyska podane sumarycznie - bez rozbicia na zespoły grobowe
37	Rycharcice-Gnaty 1	gm. Gozdowo pow. Sierpc woj. mazowieckie	woj. płockie	47-54 (10)	stanowisko zniszczone całkowicie, nie badane
38	Sarnowo Nowe (d. Sarnowo Grądy) 1	gm. Dzierżążnia pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	49-59 (1)	cmentarzysko nie do zlokalizowania w terenie
39	Setropie 1	gm. Drobin pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	46-56 *	stanowisko nie badane
40	Skarboszewo 1	gm. Naruszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	50-60 *	brak informacji o grobach męskich
41	Sielec[23]	gm. Czerwińsk nad Wisłą pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. płockie	53-60 *	stanowisko nie badane, odkrycie przypadkowe
42	Skołatowo 1	gm. Dzierżążnia pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-58 (36)	brak informacji o płci osobników z zachowanych grobów
43 **	Smorzewo 1	gm. Gozdowo pow. Sierpc woj. mazowieckie	woj. płockie	45-53 (44)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
44 **	Sobanice 2	gm. Naruszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	51-59 *	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
45	Sochocice-Czyżewo 2	gm. Bulkowo pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	49-59 (21)	nie zweryfikowano pozytywnie w czasie badań powierzchniowych
46	Stara Biała 4	gm. loco pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	48-53 (41)	informacje o cmentarzysku od miejscowej ludności, stanowisko nie do zlokalizowania
47	Staroźreby 1	gm. loco pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	48-56 *	przedmioty z cmentarzyska podane sumarycznie - bez rozbicia na zespoły grobowe
48	Strzeszewo-Kuliski 1	gm. Staroźreby pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	47-58 *	przedmioty z cmentarzyska podane sumarycznie - bez rozbicia na zespoły grobowe
49	Szpondowo 1	gm. Płońsk pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-61 *	stanowisko nie badane
50	Śniegocin 1	gm. Radzanowo pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	48-55 (7)	stanowisko nie badane
51 **	Święcice 1	gm. Mała Wieś pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	51-58	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
52 **	Turowo 1	gm. Bulkowo pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	50-57 *	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów

[23] Informację o stanowisku zaczerpnąłem z pracy K. Przybysz (1975: 27, poz. 119).

53	Umienino-Łubki 1	gm. Bielsk pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	47-54 (1)	niepewny typ cmentarzyska, brak precyzyjnej lokalizacji stanowiska w terenie
54	Wempiły 1	gm. Raciąż pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	47-57 *	stanowisko nie badane
55	Węcławice 2	gm. Brudzeń Duży pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	48-51 (62)	informacje o cmentarzysku od miejscowej ludności, stanowisko nie do zlokalizowania
56	Wierzbica Szlachecka 1	gm. Dzierżążnia pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-58 (37)	przedmioty z cmentarzyska podane sumarycznie - bez rozbicia na zespoły grobowe
57	Wołowa 6-8 [24]	gm. Bulkowo pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	50-56 (71-73)	stanowisko nie badane
58	Wrogocin 9	gm. Drobin pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	47-57 (42)	stanowisko nie badane
59 **	Zbyszyno Wielkie 1	gm. Baboszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	48-59 (9)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
60	Żochowo 1	gm. Staroźreby pow. Płock woj. mazowieckie	woj. płockie	48-58 *	w grobach męskich nie stwierdzono wyposażenia
61 **	Żukowo 1	gm. Naruszewo pow. Płońsk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	51-59 *	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
			Grupa łydyńska		
62	Dąbek 1	gm. Stupsk pow. Mława woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	40-60[25]	brak informacji o topografii przedmiotów w jedynym znanym grobie męskim
63	Kołaki Nowe 1	gm. Grudusk pow. Ciechanów woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	39-63 (2)	stanowisko nie badane, całkowicie zniszczone
64 **	Kościesze 1	gm. Świercze-Koty pow. Pułtusk woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	46-64 *	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
65	Koziczyn 3	gm. Regimin pow. Ciechanów woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	41-63 (14)	stanowisko nie badane, całkowicie zniszczone
66	Naguszewo 3	gm. Rybno pow. Działdowo woj. warmińsko-mazurskie	woj. ciechanowskie	31-56 (11)	stanowisko nie badane[26]
67	Sarnowa Góra 1	gm. Sońsk pow. Ciechanów woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	45-62 *	stanowisko zniszczone, wykopaliska rabunkowe w 1936 r., znane jedynie zabytki bez kontekstu archeologicznego

[24] Z mapy w teczce obszaru i z planów na kartach ewidencji AZP stanowisk wynika, że chodzi o jedno i to samo stanowisko, a nie trzy odrębne cmentarze. Cmentarzysko w Wołowej, stan 6, 7, 8 należy identyfikować z tym zlokalizowanym już przez F. Tarczyńskiego (1898: 1). Autorem kart AZP był J. Wysocki).

[25] W teczce AZP 40-60 brakuje karty ewidencji stanowisk dla cmentarzyska w Dąbku. Cmentarzyska nie ma w spisie stanowisk na tym obszarze (karty stanowisk na obszarze wykonał M. Czarnecki).

[26] Chronologię stanowiska określono na wczesne średniowiecze, a samo stanowisko - jako cmentarzysko ze znakiem zapytania.

		Grupa górnoorzycka			
68 **	Grzebsk 8	gm. Wieczfnia Kośc. pow. Mława woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	36-62 (40)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
69 **	Łączyno Stare 1	gm. Dzierzgowo pow. Mława woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	36-62 (4)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
70 **	Pokrzywnica Wielka	gm. Janowiec Kośc. pow. Nidzica woj. warmińsko-mazurskie	woj. olsztyńskie	35-62 *	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
71	Szczepkowo-Borowe 3 „Wygonie"[27]	gm. Janowiec Kośc. pow. Nidzica woj. warmińsko-mazurskie	woj. olsztyńskie	34-62 (8)	stanowisko nie badane, całkowicie zniszczone
72 **	Tańsk – Przedbory 3	gm. Dzierzgowo pow. Mława woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	36-62 (9)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów
73	Kitki 1[28]	gm. Dzierzgowo pow. Mława woj. mazowieckie	woj. ciechanowskie	37-62 (1)	istnieją dane o topografii wyposażenia grobów

Gwiazdką zaznaczono obszary AZP nie badane; dwie gwiazdki przy liczbie porządkowej oznaczają stanowisko uwzględnione w analizie.

[27] W literaturze znane jest inne stanowisko w tej miejscowości (Szczepkowo Borowe, stan. 2 „Żal"), uznane za cmentarzysko wczesnośredniowieczne (RAUHUT 1971: 545, tam dalsza literatura). Obecnie - w świetle przypadkowych znalezisk na jego obszarze (całe naczynie) i najnowszych badań powierzchniowych - to cmentarzysko uznać należy za obiekt z okresu lateńskiego lub rzymskiego (na podstawie kart stanowisk autorstwa M. Wielgus i J. Wysockiego z 1998 r. oraz informacji ustnej E. Kowalczyk).

[28] W literaturze znane jako Kitki, stan. 2 „Zielona Góra" (RAUHUT 1971: 546- 547, tam dalsza literatura). Grób męski (nr 1) z tego cmentarzyska nie został włączony do pracy ze względu na wątpliwości związane z konstrukcją grobu. Być może grób został wkopany we wcześniej istniejący kurhan z okresu wpływów rzymskich. Por. ustalenia L. i J. Okuliczów (1963: 107).

Tabela 2. Współwystępowanie kategorii zabytków w grobach męskich na cmentarzyskach grupy płockiej i górnoorzyckiej

Kategoria zabytów	Grupa płocka	Grupa górnoorzycka
Noże	w większości same, w różnych zestawach z narzędziami, przedmiotami codziennego użytku i bronią oraz elementami oporządzenia wojskowego	w większości same, w różnych zestawach z narzędziami, przedmiotami codziennego użytku i bronią oraz elementami oporządzenia wojskowego
Krzesiwa	rzadko występują, głównie z narzędziami	często w różnych zestawach z narzędziami, przedmiotami codziennego użytku i bronią oraz elementami oporządzenia wojskowego
Osełki	z prostymi narzędziami	w grobach bogato i zróżnicowanie wyposażonych
Groty strzał	znalezione tylko w jednym grobie, z wiadrem i narzędziami	z reguły jako jedyny element wyposażenia, z reguły tylko z narzędziami.
Włócznie	głównie jako jedyny element wyposażenia lub z narzędziami	poza wyjątkami w bardzo bogatych grobach
Topory i czekany	głównie z elementami oporządzenia jeździeckiego (ostrogi wiadra), czasami także z narzędziami	—
Miecze	w grobach bardzo bogato i różnorodnie wyposażonych	zarówno w bardzo bogatych grobach, jak i w skromniejszych (stanowią jedyne wyposażenie zmarłego)
Ostrogi	z uzbrojeniem zaczepnym (miecze, włócznie, topory)	w grobach bardzo bogatych z uzbrojeniem i narzędziami, w jednym grobie tylko z narzędziami
Wiadra	w większości grobów z elementami uzbrojenia i wyposażenia wojskowego	bardzo rzadko spotykane, z bronią (włóczniami)
Naczynia ceramiczne	w ponad połowie grobów wraz z elementami uzbrojenia i wyposażenia wojskowego	—
Fragmenty naczyń	wraz z narzędziami	z narzędziami lub jako jedyne wyposażenie
Misy brązowe	—	w 2 grobach bardzo bogato i różnorodnie wyposażonych, w 1 grobie z narzędziami
Dłuta	—	wraz z narzędziami , w 1 grobie wraz z misą brązową
Klucze	w bardzo bogatym grobie, wyposażonym w narzędzia, broń (miecz) i elementy oporządzenia (ostrogi, wiadro)	w bardzo bogatym grobie, wyposażonym w narzędzia i broń (włócznię i miecz)
Pierścionki	z nożem	z włócznią i nożem
Kostur pielgrzymi z plakietką	—	z nożem, krzesiwem, osełką
Imitacja monety	—	z włócznią, misą brązową, osełką, nożem
Naczynie drewniane	—	z włócznią
Nożyce	—	z narzędziami (noże, krzesiwo, osełka) , włócznią i ostrogami
Szydło	z nożem	—
Cztery nieokreśl. przedmioty - „skobelki" (zaczepy do tarczy ?)	z narzędziami, włócznią i wiadrem	—